

HEJZA

Frano Kulli,
krijues dhe studiues

**SHQIPTARËT NUK KANË
MË NEVOJË PËR FISHTËN,
POR PËR "DIELLËN"**

Përmbajtja

Nga Avni HALIMI

VLERËSIMI POSTMORTUM NË KULTURËN SHQIPTARE3

Neviana SHEHI / Itali

TË SHKRUAASH NË GJUHËN E VENDIT KU JETON... 7

Agron TUFA

LETËRSITË E VOGLA DHE "MREKULLIA" E NOBELIT9

Zija VUKAJ

MBI SUBLIMEN11

Alesia XHOGU

FREKUENCA ENERGJETIKE E MENDJES NË EPOKËN E KONSUMIZMIT 12

INTERVISTË: FRANO KULLI

SHQIPTARËT NUK KANË MË NEVOJË PËR FISHTËN, POR PËR "DIELLËN" 14

AKULTURIMI I KOSOVËS26

Nehas SOPAJ

DRITËRO AGOLLI.....29

Nga Majlinda RAMA

ME KRIJIMTARINË E NATASHA LAKOS34

Nga Prof.dr.Vebi BEXHETI

PANTEIZMI DHE BEKTASHIZMI NAIMIAN NË SHËRBIM TË KOMBIT.....38

Kosta NAKE

NJË FILXHAN ÇAJI ME ESENCA AKSIOMASH, UTOPIE DHE BLASFEMISH.....43

Xhahid BUSHATI

THANAS QERAMA, MJESHTRI I KRIJIMEVE FANTASTIKË-SHKENCORE46

Nga Marsel LELA

VDEKJA E SKENARIT, OSE ZHDUKJA E ARKITEKTURËS SË MENDIMIT48

POEZI/ HERMAN ÇUKA 51

Tregim / Mehmet Elezi

NA ISHTE NJË HERË NJË UJK.....53

Luan RAMA

ME FLOBERIN DHE ARVANITËT NGA PARNASI NË ATIKË.....56

SHPIRTRA REBELË62

Leonard VEIZI

"DIKTATORI I MADH", KUR ARTI GUXOI TË QESHË ME FRIKËN65

NËN THJERTRË

VLERËSIMI POSTMORTUM NË KULTURËN SHQIPTARE

Shoqëritë që nuk guxojnë të njohin vlerën në çastin kur ajo ndodhë, dëshmojnë jo mungesë kriteri, por frikë nga vetë pasqyrimi

Nga Avni HALIMI

Ka diçka thellësisht tragjike në mënyrën si shoqëria shqiptare sillet me krijuesit e vet: i injoron sa janë gjallë dhe i përkujton me bujë të sforcuar vetëm pasi të kenë vdekur. Ky është rituali i shenjtë i vonësës, ku çdo nderim është postmortum, çdo vlerësim është formal dhe çdo lavdi është alibi. Në vend që të ndërtojmë një kulturë të gjallë nderimi, kemi ngritur një skenografi kolektive hipokrizie, ku heshtja ndaj jetës i paraprin kurorave të vdekjes. Kjo nuk është thjesht harresë.

Është një strategji e strukturuar për të mos i pranuar madhështinë sa janë të gjalla, sepse ato, të gjalla, janë sfidë; janë dritë që ua shfaq errësirën të tjerëve.

NË PRITJE TË VONUAR TË NDERIMIT

Në këtë shoqëri, të qenit gjallë është pengesë për t'u marrë seriozisht. Një artist që ende jeton është subjekt i thashethemeve, dyshimeve, zilisë dhe përçmimit të heshtur. Ai shihet si konkurrent,



jo si trashëgimi. Ndërsa vdekja, befas, e pastron figurën e tij dhe e bën të përputhshme me ndërgjegjen tonë të vonuar. Të vdekurit nuk na shqetësojnë. Nuk marrin më hapësirë. Nuk kërkojnë vend në akademi, nuk hyjnë në konkurse, nuk prishin rendin e hierarkisë së heshtur. Vdekja i çliron të tjerët nga barra morale për të ndarë skenën me një vlerë të pakontestueshme. Prandaj, shoqëria shqiptare ka ngritur një lloj vetë-censure të ndërsjellë: nuk nderon askënd sa është gjallë, sepse as vetë nuk dëshiron të ndeshet me realitetin e inferioritetit.

Ka një heshtje të organizuar, një marrëveshje të pashkruar mes institucioneve, mediave dhe botës letrare: le ta harrojmë përkohësisht krijuesin, le ta fshijmë nga ftesat, antologjitë, tekstet mësimore dhe nga vëmendja publike, sepse gjallëria e tij na kompromenton. Pastaj, kur të ndodhë ajo që presim, do të nisim ceremonitë. Do të ngrenë duart për ta quajtur të madh, do të shkruajnë artikuj të pasinqertë me tone të mjegullta dhimbjeje, do të shpallin se “kombit i mungon një zë”. Në fakt, zëri ka qenë aty. Thjesht nuk u dëgjua kurrë. Dhe ajo që na mungon, nuk është zëri i humbur por veshi

që refuzoi të dëgjonte sa herë ai foli. Ky fenomen është më shumë se mungesë edukate kulturore; është një patologji kombëtare që prek çdo fushë krijimi. Shkrimtarë, aktorë, regjisorë, muzikantë, studiues, janë të gjithë në pritje të vonuar të ndërrimit. Disa dorëzohen. Disa e pranojnë si fat. Disa tërhiqen me hidhërim. Disa nuk kanë kohë as të trishtohen, sepse ndërrojnë jetë pa e ditur kurrë se çfarë kanë qenë për këtë vend. Dhe vendi, që nuk e nderon mendjen kur frymon, s’ka asnjë të drejtë morale ta përqafojë trupin kur ftohet.

Përtej personalizimeve, kjo tregon për një mungesë të thellë vetëdijeje historike. Ne nuk e kuptojmë vlerën në kohën e saj. Kemi mbetur në një formë skllavërie mendore që na thotë: “prit kohën të flasë”. Por koha nuk flet vetë. Koha është e verbër, nëse nuk i jepet sy prej atyre që guxojnë të shohin. Dhe nëse nuk e shohim dot madhësitinë e dikujt tani, mos të mendojmë se do ta kuptojmë më mirë pas vdekjes. Ajo që nuk pranohet kur ndodh, rrallëherë pranohet me ndershmëri kur nuk është më. Kemi nevojë për nderim në kohë reale, për një kulturë ku krijuesi respektohet jo për faktin që vdiq, por për faktin që i dha diçka kësaj



bote. Është e domosdoshme që ky cikël hipokrizie të ndalet. Është e nevojshme të kthejmë vëmendjen tek ata që japin sot. T'i përmendim, t'i lexojmë, t'i dëgjojmë. Të mos kemi frikë t'u themi të gjallëve: "ti je vlerë për këtë vend". Nuk ka asgjë më të dhimbshme sesa të shohësh një artist që hesht përballë një shoqërie që hesht më fort. Heshtja jonë është më e rëndë se vdekja e tij. Sepse vdekja është natyrë. Heshtja, është zgjedhje.

FRIKA NGA ARTIKULIMI I MADHËSHTISË

Nuk ka asgjë më shkatërruese për një kulturë sesa kur njerëzit e saj më të ndritur hezitojnë të flasin. Kur ata që dinë, që njohin, që kuptojnë thellësinë dhe peshën e vlerës, zgjedhin të heshtin. Dhe më tragjikja është se kjo heshtje nuk është as rastësore, as e pafajshme. Ajo është një strategji mbijetese në një mjedis ku artikulimi i madhëstisë është rrezik, ku të thuash të parin të vërtetën kulturore është një akt vetë-djegje. E vërteta, këtu, është një zjarr që nuk ngroh, por të djeg. Heshtja nyje ua ka lidhur gjuhën, për shembull, mijëra profesorëve shqiptarë me thirrje të ndryshme akademike në Maqedoninë e Veriut, qindra intelektualëve të ndryshëm, të cilët as që bëzajnë para uraganit të dekuluralizimit, të diskriminimit kulturor e të varfërimit të skajshëm të aktivizmit të shqiptarëve të këtij shteti! Te shqiptarët, gjithkund në hapësirën shqiptare, ekziston një ligj i pashkruar që sundon: mos e thuaj i pari. Mos e thuaj që dikush është i madh! Mos e thuaj që një vepër është epokale. Mos artikulo madhëstinë në kohë reale. Prit të vdesë, prit të kalojë koha, prit të thotë dikush nga jashtë, nga Perëndimi, nga ndonjë institucion i "besueshëm". Vetëm atëherë mund të thuash me ndrojtje: "Po, ndoshta, ai kishte vërtet diçka." Në të kundërt, nëse guxon të thuash i pari, digjesh. Nuk digjesh nga e vërteta, por nga kolegët e tu, nga klanet kulturore, nga zilia, nga përçmimi kolektiv që ruhet për këdo që e prish baraspeshën e heshtjes.

Ky është mekanizmi më tinëzar i shuarjes së madhëstisë në kulturën shqiptare: konsensusi i heshtur për të mos njohur askënd përpara kohe. Askush nuk guxon të flasë i pari, sepse në momentin që e bën, akuzohet për servilizëm, për interes personal, për ekzagjerim, për "mosrealizëm", apo në viset etnike shqiptare akuzohesh "nacionalist" që duhet të bllokohesh deri në frymëmarrje të rëndë. Në vend që artikulim i një problemi të nxisë debat, të frymëzojë një lexim të thellë, të hapë një

derë për diskutim serioz mbi një figurë të madhe, ai shndërrohet në një "kallëzim kulturor".

Në këtë kontekst, artikulimi i madhëstisë bëhet një akt i ndaluar. Ai që thotë i pari "ky është një autor i jashtëzakonshëm", ai që shkruan një ese entuziaste për një krijues të pashpallur ende "kanonik", ai që e sheh thellësinë atje ku të tjerët shohin vetëm një emër të zakonshëm, konsiderohet si një shkelës i një kodi të pashkruar; një kod që nuk lejon lavdërimin e asnjë kampioni pa kaluar më parë nëpër filtrat e ngushtë të egos kolektive dhe rivalitetit të heshtur. Kjo heshtje nuk është vetëm shenjë frike. Ajo është shenjë e mungesës së dinjitetit intelektual. Një kulturë që nuk guxon të njohë madhëstinë përballë syve të vet është një kulturë që ka frikë nga pasqyrimi i mungesës së vet. Një shoqëri që nuk i njeh kampionët e vet të gjallë, por i lartëson vetëm pas vdekjes, nuk është e vonuar, por e korruptuar shpirtërisht. Sepse për të njohur madhëstinë, duhet të kesh një shkallë të lartë vetëdije, duhet të kesh shkollë estetike, integritet gjykimi dhe një ndjenjë të zhvilluar të drejtësisë kulturore. Shqiptarëve, në masë, u mungojnë të gjitha këto. Prandaj heshtin. Prandaj nuk flet askush i pari. Dhe kur flet dikush i pari, nuk e ndjek askush i dyti.

Ka një tmerr të veçantë në këtë ndodhi: në momentin kur një njeri me integritet artikulon madhëstinë e dikujt tjetër, ai zbulohet si i pambrojtur përballë një rrjeti të tërë që e përçmon kurajon, që e mban mend për këtë "faj", që ia llogarit guximin si mëkat. Kështu kemi ndërtuar një kulturë të ftohtë, cinike, të vetëkontrolluar deri në përçudnim. Një kulturë që nuk rrezikon dot një fjali të madhe, sepse i druhet energjisë që do të hapte një fjali të tillë. Për këtë arsye, shqiptarët e mëdhenj nuk njihen kur janë gjallë. Ata nuk përjetojnë kurrë nderimin në kohë reale. Askush nuk del të thotë me zë të lartë: "Ky është mjeshtër." Sepse, nëse e thua këtë, je në rrezik të digjesh si një njeri që ka bërë një akt të papërballueshëm për mesataren kolektive: ke treguar që ke sy për të parë dhe gojë për të thënë.

Në fund, kultura jonë është e sëmure jo nga mungesa e vlerave, por nga frika për t'i njohur ato. Dhe më shumë se mungesa e artikulimit, është mungesa e guximit për të qenë i pari që na ka kthyer në një shoqëri që ecën nëpër mjegull, ku askush nuk guxon të tregojë drejtimin nga drita. E kjo nuk është thjesht një çështje temperamentit por është një krim i heshtur ndaj së ardhmes. Sepse çdo vlerë që nuk shpallet në kohën e duhur, humb fuqinë e saj për të ndryshuar të tashmen. Dhe një

kulturë që nuk ndryshohet nga vlerat që prodhon, është një kulturë që do të shkatërrojë vetveten në heshtje, me dinjitetin e sajuar të një funerali të përhershëm.

PSIKOLOGJIA E HESHTJES KOLEKTIVE NDAJ VLERËS

Nuk është vetëm mungesë njohjeje. As vetëm paaftësi estetike. Heshtja që kultura shqiptare ushqen përballë vlerës së vërtetë është, në fakt, një mekanizëm psikologjik i vetëmbrojtjes kolektive. Ajo buron nga një frikë primitive: nëse thua të parin diçka që nuk është pranuar ende nga turma, do të izolohesh, do të sulmohesh, do të digjesh. Jo fizikisht, por simbolikisht. Do të përjashtohesh nga rrjeti i ngrohtë i mediokritetit të organizuar. Dhe ky përjashtim, për mendjet e frikësuar që mbizotërojnë kulturën tonë, është më i rëndë se çdo dënim tjetër. Frika nga izolimi është më e fortë se dëshira për të thënë të vërtetën. Ndaj edhe nëse një kritik e di se një vepër është e jashtëzakonshme, ai do të presë. Do të presë që të flasë dikush tjetër i pari. Një zë nga jashtë, një zë nga më lart, një çmim ndërkombëtar. Dhe vetëm kur vlera është bërë e padiskutueshme nëpërmjet një aprovimi të jashtëm, atëherë do të guxojë të flasë. Jo nga bindja, por nga siguria. Kjo është natyra e mendjeve që nuk kanë integritet: nuk janë të afta të rrezikojnë. Dhe çdo pohim i madh për një vlerë të vërtetë është gjithmonë një rrezik. Prandaj askush nuk e merr përsipër.

Në rrënjët e kësaj sjellje është mungesa e autonomisë mendore. Shoqëria shqiptare, e lodhur nga konformizmi i dekadave dhe nga frika historike e diferencimit, e ka të rrënjësuar thellë nevojën për të mos u veçuar nga turmat. Nuk duan të duken "të ndryshëm". Nuk duan të japin përshtypjen se dinë më shumë. Nuk duan të duken si ata që "nxitojnë", që "janë të mahnitur". Kjo sjellje e frenon gjykimin dhe deformon ndjeshmërinë. Kështu, ata që do të duhej të ishin zërat e parë të një epoqe, bëhen zërat e fundit. Ose më keq: heshtin përjetësisht. Frika nga kritika është krah tjetër i së njëjtës monedhë. Nëse thua i pari se dikush është i madh, e rrezikon të jesh objekt i përcmimit, zilisë, talljes. Sepse kultura jonë e ka ndërtuar kolektivitetin e saj mbi bazën e një barazie të rreme. Më i mençuri i fisit është gjyshi! Duhet të respektohet gjyshi nëse duam të jemi po aq të mençur! Askush nuk duhet të jetë më i mirë. Askush nuk duhet të jetë më lart. Lavdërimi i dikujt tjetër interpretohet si sulm ndaj egos së tjetrit. Në këtë atmosferë të mbarsur me

nervozizëm të pashprehur, çdo artikulum vlerash bëhet i rrezikshëm. Çdo fjalë që ngre dikë lart, shihet si tentativë për të shembur gjithë të tjerët. Kjo është arsyeja pse edhe nderimi i singertë është kriminalizuar. Kemi frikë të nderojmë. Kemi frikë të admirojmë. Madje, kemi frikë të kemi pëlqime të forta. Pse? Sepse një pëlqim i singertë, një artikulum i fortë për një vepër të madhe, kërkon një akt vetëzbulesë: tregon se kush je ti si lexues, sa thellë sheh, sa je i lirë nga ndikimi i turmës. Dhe shumica nuk janë të gatshëm të tregojnë veten, sepse në të vërtetë, nuk kanë identitet të formuar. Ata janë thjesht reflektim i asaj që turma mendon. Nga kjo psikologji lind një tjetër shëmti: dekurajimi i guximtarëve. Ai që flet i pari, shpesh dënohet jo për gabim, por për guxim. Shoqëria shqiptare nuk i fal guximtarët që dalin nga rreshti. As nuk i ndjek. I përbuz. I përgojon. I përjashton. Dhe kur të tjerët më në fund e kuptojnë se ai kishte të drejtë, është tepër vonë. Dëmi është bërë. Vlera është shpërfillur në momentin e saj jetik. Ndikimi ka dështuar të ndodhë në kohë. Dhe vlera që vjen me vonesë, ka gjithmonë më pak peshë.

Në këtë mjedis, gjithçka shtyhet. Vlerësimi, diskutimi, pranimet. Gjithçka lëviz ngadalë, sepse frika e artikulimit e ka shndërruar kulturën në një hapësirë stanjacioni. Kjo nuk është më vetëm mungesë kritike. Është paralizë kolektive. Është një refuzim për të jetuar në kohën reale të vlerave. Një zgjedhje për të ndenjur në pritje të garancive, të certifikatave të jashtme, të heshtjeve që zgjasin derisa të bëhen zakon. Ky mentalitet është vrasës për çdo lëvizje të gjallë kulturore. Sepse vlera nuk është vetëm një rezultat. Është edhe një proces. Dhe nëse procesi pengohet nga heshtja, edhe rezultati nuk ka më energji për të ndikuar. Në këtë mënyrë, madhështia zhduket pa e përjetuar asnjëherë lavdinë e saj. Dhe faji nuk bie mbi ndonjë censurë zyrtare. Faji është më thellë: në trurin e frikësuar të shoqërisë sonë. Për të thyer këtë rreth vicioz, duhen individë që nuk kanë frikë të digjen. Individë që kanë më shumë dëshirë për të thënë të vërtetën sesa për të ruajtur reputacionin. Duhet një brez që nuk ka frikë nga artikulimi i vlerës, edhe nëse është i vetëm që e thotë. Vetëm atëherë mund të ndërtohet një kulturë që njeh madhështinë në kohën kur ndodh, e jo kur është vonë. Dhe vetëm atëherë vlera do të ndriçojë, jo si zhurmë pas vdekjes, por si dritë që ndikon jetën. Sot të gjithë shqiptarët në botë vlerësojnë njësoj: Arbën Xhaferi ishte gjeniu i kombit! Por, si dhe sa e vlerësuan derisa ishte gjallë?

TË SHKRUASH NË GJUHËN E VENDIT KU JETON

Në një botë tashmë të globalizuar, me shumë sfida që kërkojnë përgjigje racionale dhe mbi të gjitha të qartë, të shkruash në gjuhën e vendit ku je përcaktuar të jetosh dhe të veprosh lirshëm, nuk do të thotë zëvendësim identitetit kombëtar...

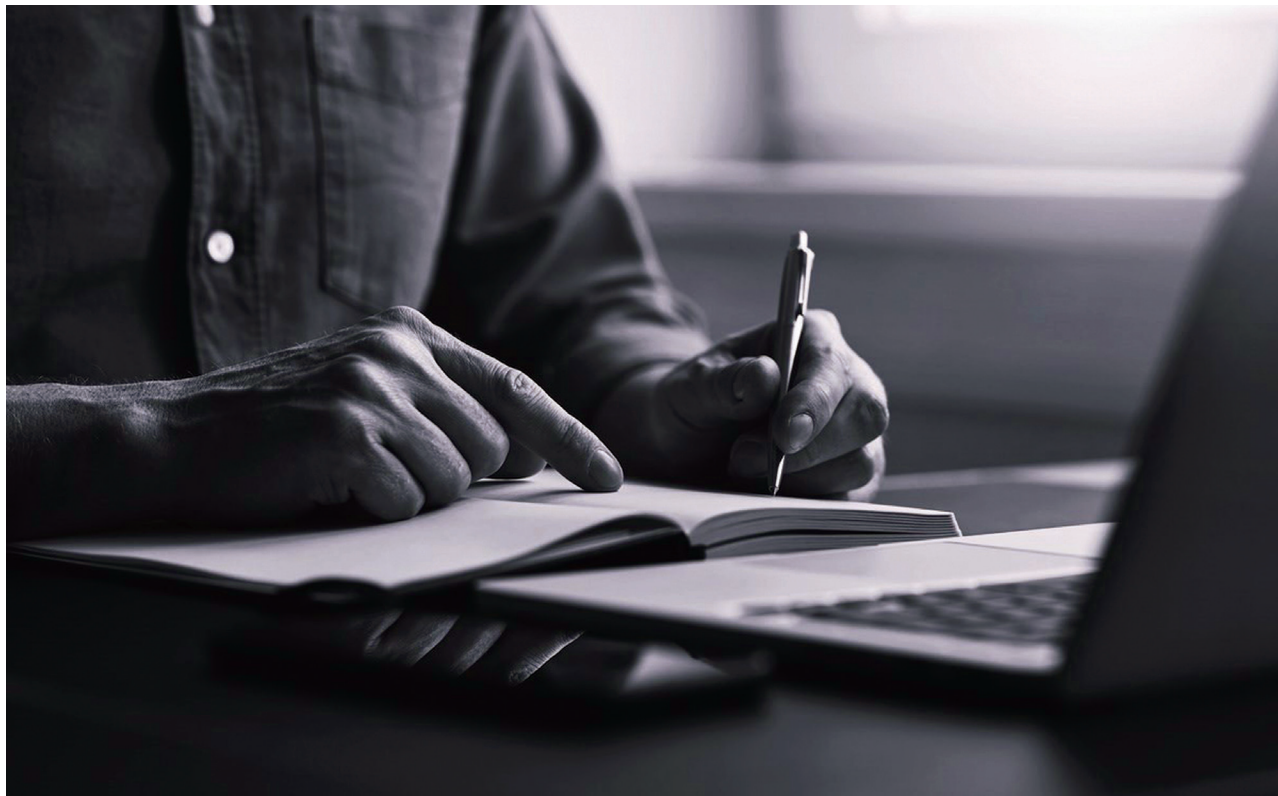
Neviana SHEHI / Itali

Për shkak të rrethanave tashmë të njohura, shumë shqiptarët u detyruan të largohen nga atdheu i tyre dhe të vendosen jo vetëm në shtetet perëndimore, por edhe më larg, përtej Atlantikut e deri në Australi e Zelandë të Re. Shumica e tyre arritën të integrohen në vendet ku u vendosën dhe ata sot janë qytetarë me të drejta të barabartë me banorët vendas.

Me kalimin e kohës, te bashkatdhetarët tanë filluan të imponohen më shumë dilema që ndërthuren me identitetin, gjuhën dhe përkatë-

sinë. Në veçanti kjo dilemë preku ata që u bënë pjesë e letërsisë së diasporës shqiptare. Në fakt, dilema më e madhe e krijuesve shqiptarë është: zgjedhja e gjuhës së krijimit.

Brenda kësaj kohe u pa se shumë krijues të diasporës zgjodhën të jenë pjesë e letërsisë shqiptare që botohet në atdheun e tyre, ndonëse mundësit e tyre janë reale që ata të botohen në vendet ku jetojnë e veprojnë. Natyrisht, nuk themi se krijuesit shqiptarë në diasporë duhet të heqin dorë nga shqipja, përkundrazi ajo mbetet gjuha e shpirtit dhe e origjinës. Por, themi se ata duhet ta



sprovojnë veten dhe të shkruajnë në gjuhën e vendit ku jetojnë, sepse kjo është një mundësi e mirë që zëri i tyre të mund të dëgjohet nga një audience numerikisht shumë e madhe. Mbase krijuesit shqiptarë, kudo që ndodhen, kanë shumë për t'i treguar botës, duke përdorur veçantitë e shuma që ka trashëgimia jonë shpirtërore.

Është paksa jo produktive nëse një krijues shqiptar që jeton prej vitesh në një vend larg atdheut, të komunikojë vetëm me lexuesin shqiptar. Padyshim se do të ishte më produktive sikur shkrimtari shqiptar ta shfrytëzonte gjuhën e vendit, sepse apriori, në planin artistik, do të bëhej pjesë e shoqërisë që e rrethon dhe që është në kontakt të përditshëm dhe, pavarësisht kësaj, ai gjithnjë do të mbetej shqiptar ose me prejardhje shqiptare (ata që kanë prindër shqiptarë). Nëpërmjet kësaj, shkrimtari jo vetëm që e prezanton përvojën shqiptare në një kontekst të ri kulturor, por edhe kontribuon në **ndërtimin e urave të mirëkuptimit ndërkulturor**. Nëpërmjet krijimit në gjuhët e huaja, disa nga krijuesit shqiptarë të diasporës kanë arritur ta **universalizojnë përvojën shqiptare**, duke e bërë atë të kapshme për një publik më të gjerë. Në këtë drejtim janë treguar të suksesshëm, ndër të tjerë, edhe Gazmend Kapllani, Ornela Vorpsi, Lea Ypi, Pajtim Statovci, Anilda Ibrahimit etj. Të gjithë këta kanë treguar se fare nuk e mohojnë origjinën shqiptare, përkundrazi, e projektojnë atë në një **kontekst më të gjerë kulturor**, duke u frymëzuar nga përvoja e mërgimit, e tjetërsimit

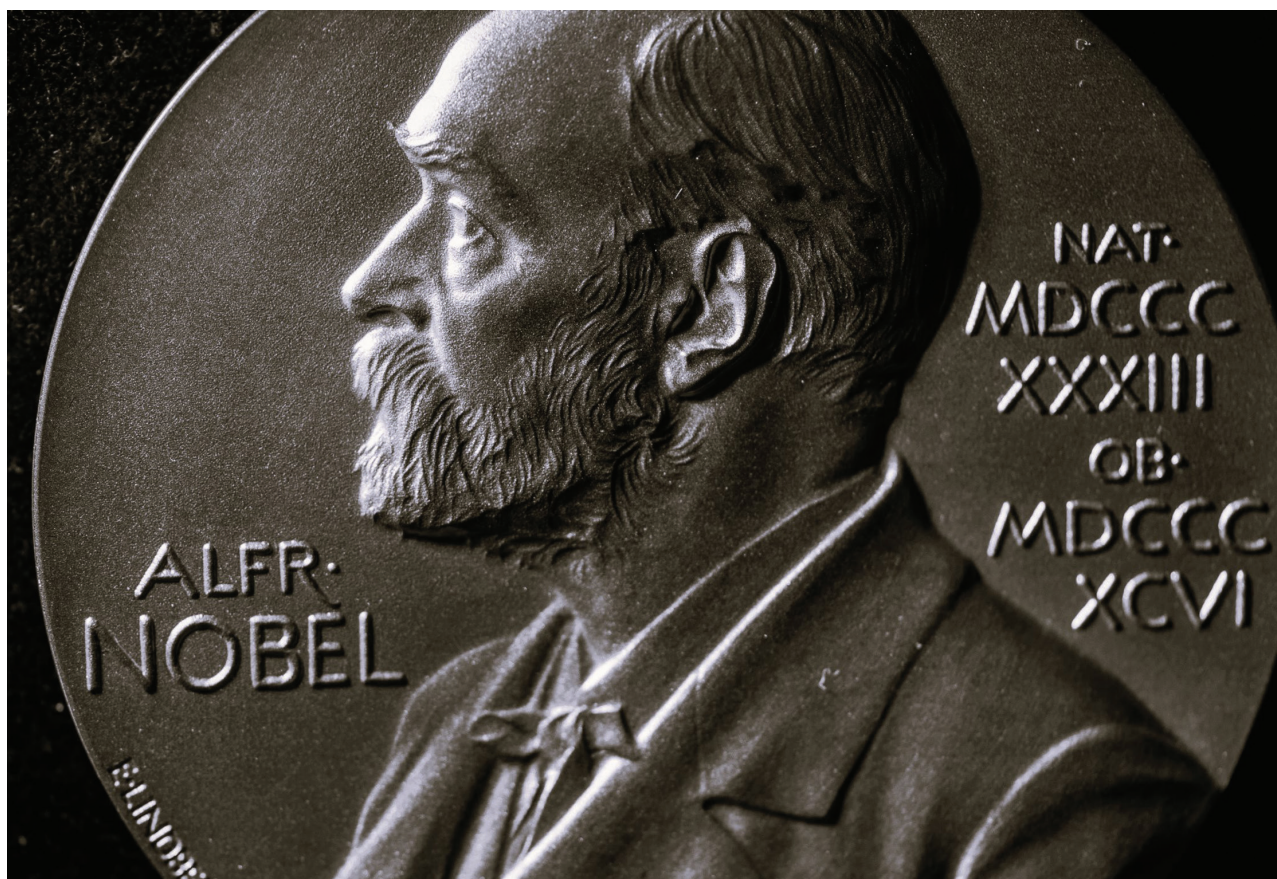
dhe e kërkimit të identitetit, që realisht janë përvoja universal njerëzore dhe kjo nuk do të thotë se të shkruash në gjuhën e vendit ku jeton, është një akt që çon drejt asimilimit, por një lloj përkthimi i asaj që del nga shpirti i krijuesit shqiptar. Pra, në një botë tashmë të globalizuar, me shumë sfida që kërkojnë përgjigje racionale dhe mbi të gjitha të qartë, të shkruash në gjuhën e vendit ku je përcaktuar të jetosh dhe të veprosh lirshëm, nuk do të thotë zëvendësim identitetit kombëtar, por thjeshtë pasqyrim i temave që burojnë pikërisht nga identiteti kombëtar, i cili i ka shenjat e veçanta dalluese dhe që paraqesin pasuri të paçmueshme të trashëgimi së sonë.

Komunikimi përmes një gjuhë të huaj është mundësi e mirë, mbase e jashtëzakonshme për të depërtuar më lehtë edhe në gjuhët tjera të botës dhe për të fituar hapësira më të gjera të nxjerrjes në pah të vlerave shpirtërore shqiptare.

Shkrimi në gjuhën e vendit ku jeton krijuesi shqiptar nuk është mohim i shqipes, por **zgjerim i saj në një dimension të ri komunikues**. Shqipja gjithnjë do të mbetet gjuha e zemrës dhe e shpirtit. Krijuesit shqiptarë në diasporë duhet të sprovohen dhe ta tregojnë shpirtëroren e tyre edhe në gjuhën e vendit ku jetojnë, sepse bëhet fjalë për gjuhë, të cilat i flasin edhe me dhjetëra miliona njerëz. Mjafton edhe ky fakt që kjo sfide të trajtohet në mënyrë serioze. Kurse për shqipen nuk do të ketë asnjë problem, sepse atë të gjithë artistët shqiptarë në diasporë e kanë në zemër dhe shpirt...



LETËRSITË E VOGLA DHE “MREKULLIA” E NOBELIT



Nga Islanda e largët në Çekosllovakinë e censuruar, nga Greqia e pasluftës deri në Hungarinë e mbyllur, letërsitë e vogla kanë dhënë disa nga fituesit më domethënës të Nobelit

Agron TUFA

Çmimi “Nobel” në letërsi nuk është “Gjyqi i fundit” për një shkrimtar. Për më tepër që këtë çmim nuk e kanë fituar shpesh shkrimtarë të jashtëzakonshëm, duke filluar nga Lev Tolstoi, Xhojsi, Prusti, Kafka, Borhesi, Nabokovi, Sabato, Bolanjo etj, etj. Duhet se shpesh Akademia e Nobelit niset nga kritere të përziera koniukturash socio-politike, ideologjike e nacionale, shpesh

- një dozë cinike majtizmi, dhe ka raste, sado të pakta, që nobelisti nuk të bind në virtytet artistike. Por në historinë e Çmimit Nobel në Letërsi, ndër dhjetëra emra të mëdhenj që e fituan atë në kulmin e famës së tyre, dallojnë disa raste të rralla, thuajse të pabesueshme: shkrimtarë e poetë që shkruanin në gjuhë të vogla, pa përkthime, pa botime ndërkombëtare, e megjithatë u zgjodhën nga Akademia Suedeze për nderin më të madh

letrar. Ky është një nga paradokset më fisnike të Nobelit: se ndonjëherë, një letërsi që jeton në heshtje, larg qarkullimeve të mëdha gjuhësore, mund të shquhet si vlerë universale.

1. ZËRAT QË DOLËN NGA HESHTJA

Nga Islanda e largët në Çekosllovakinë e censuruar, nga Greqia e pasluftës deri në Hungarinë e mbyllur, letërsitë e vogla kanë dhënë disa nga fituesit më domethënës të Nobelit: Halldór Laxness (islandisht, 1955), Ivo Andrić (serbo-kroatisht, 1961), Jorgos Seferis (greqisht, 1963), Isaac Bashevis Singer (jidish, 1978), Odysseas Elytis (greqisht, 1979), Jaroslav Seifert (çekisht, 1984), Imre Kertész (hungarisht, 2002) dhe Tomas Tranströmer (suedisht, 2011). Para çmimit, shumica e tyre ishin thuajse anonimë jashtë kufijve të gjuhës së tyre amtare. Laxness-i nuk kishte asnjë përkthim në anglisht; Seferis-i qarkullonte vetëm në disa antologji poetike të mbyllura; Singer-i shkruante në një gjuhë "pa komb"; Kertész-i ishte pothuaj i padukshëm në tregun evropian. E megjithatë, Akademia Suedeze i dëgjoi. Kjo përbën një sensacion kulturor: në një botë letrare të dominuar nga gjuhët e mëdha, disa vepra të shkruara në "gjuhë të vogla" u njohën si zëra të ndërgjegjes universale.

2. SI MUND TË ZBULOHEJ NJË AUTOR QË NUK ËSHTË PËRKTHYER?

Në dukje, kjo është një pyetje e pamundur: si mund të gjykohet një vepër që nuk ka mundësi të lexohet? Por, Akademia Suedeze, ndryshe nga juritë e zakonshme letrare, ka pasë ndërtuar ndër vite një rrjet të dendur ndërmjetësish kulturorë – profesorë, përkthyes, ambasadorë letrarë dhe ekspertë të gjuhëve të rralla – të cilët përgatisin dosje me përkthime të pjesshme për kandidatët e propozuar. Duket se prej kohësh kjo traditë nuk bëhet e gjallë. Në disa raste të njohura: për Halldór Laxness, përkthime të posaçme u përgatitën në suedisht; për Seferis-in, ambasada greke në Stokholm ndërmjetësoi dorëshkrime poetike; për Jaroslav Seifert, Akademia u mbështet te dëshmi të kritikëve çekë në mërgim; për Imre Kertész, një anëtar i Akademisë e zbuloi përmes përkthimit gjerman të romanit *Fatelessness*. Pra, del se Nobel- në këto raste i është dhënë jo mbi bazën e qarkullimit ndërkombëtar, por falë kërimit të drejtpërdrejtë të vlerës, të ndihmuar nga përkthime të përkohshme apo dëshmi letrare. Kjo

tregon se ka pasur një dimension etiko-estetik të Akademisë: dëshirën për të dëgjuar edhe ata që nuk dëgjohen.

3. RASTI I GJUHËVE TË VOGLA SI PROVË E UNIVERSALITETIT

Për këta autorë, gjuha e vogël nuk ishte pengesë, por provë e forcës së tyre estetike. Laxness, me romanet e tij të bujqve islandezë (romani "Njerëz të pavarur"), preku temat e njeriut të varfër e të lirë; Seferis dhe Elytis, në një greqishte të mbushur me dritë, folën për fatin e njeriut mes historisë dhe detit; Kertész shkroi për fatin e njeriut pa fat; Singer i dha shpirt një bote të zhdukur, me figura që i flasin çdo kohe. Në secilin rast, Akademia nuk shpërbleu famën, por përmasën universale të përvojës njerëzore, të përkthyeshme përtej gjuhës. Kështu, Nobeli u bë një akt besimi ndaj letërsisë vetë – ndaj idesë se letërsia e madhe është e kuptueshme në çdo gjuhë, edhe kur ajo nuk është përkthyer ende.

4. MREKULLIA E "ZBULIMIT"

Në këto raste, çmimi Nobel nuk ishte kurorëzim, por zbulim. Ai nuk e shpërbleu suksesin, por e krijoi atë. Pasi u dha, përkthimet erdhën me valë: Laxness u përkthye në mbi 40 gjuhë; Seferis dhe Elytis në çdo antologji moderne; Kertész nga një autor i panjohur u bë klasik i shekullit XX. Në këtë mënyrë, Akademia Suedeze luajti rolin e një "shpëtimtari kulturor", që nxori nga margjina autorë të heshtur e i vendosi në qendër të hartës letrare botërore.

Në themel të këtyre historive qëndronte (tash e harruar) një mrekulli e thjeshtë: se arti i madh nuk njeh kufij gjuhësorë. Çmimi Nobel, në këto raste, nuk është vetëm një vlerësim letrar, por një akt zbulimi – një fener që ndriçon atje ku askush nuk kishte parë. Habia që ndjejmë para emrave si Laxness, Seferis apo Kertész është, në të vërtetë, habia e letërsisë vetë: që fjala, edhe kur lind në një cep të vogël të botës, mund të kumbojë në gjuhën e përbashkët të njerëzimit.

P.S: nga letërsia shqipe të nominuar kanë qenë: Atë Gjergj Fishta, Martin Camaj, Ismail Kadare (për rreth 20 vite në top-listë).

MBI SUBLIMEN

Sublimja është metri me të cilin maten autori dhe përfituesi i veprës, të lidhur mes tyre si në një polaritet, nga një raport empatie

Zija VUKAJ

"Sublimja i tërheq lexuesit e dëgjuesit jo në bindje, por në ekstazë: sepse ajo që është e mrekullueshme i shoqërohet gjithmonë një ndjenje përhumbeje dhe dominon mbi atë që është vetëm bindëse dhe e këndshme, për shkak se bindja në përgjithësi është në prirjen tonë, ndërsa ajo, duke i dhënë argumentit një fuqi dhe një forcë të pamposhtur, mbisundon çdo dëgjues."

Për t'i kuptuar deri në fund këto fjalë, që shfaqen në batutat e para të Traktatit, duhet larguar ideja që sublimja është një çast i thjeshtë i arratisjes së dëshiruar nga realiteti; përkundrazi, Anonimi ngulmon se letërsia është në gjendje të modelojë shpirtin dhe se njëlloj për një shpirt të ngritur e fisnik është e mundur të ngjallet në një vepër të tërë arti ("rezonanca e një shpirti të madh", μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα). Pra në këtë mënyrë Sublimja resht së qeni një përgojim polemik i kritikës letrare dhe përqafton çështje të karakterit etik, duke zgjeruar kështu fushën e vet e duke përruar linjën e kërkimeve që do të bëhet pastaj e përveçme nga letërsia dhe estetika.

Sublimja është metri me të cilin maten autori dhe përfituesi i veprës, të lidhur mes tyre si në një polaritet, nga një raport empatie: duke nisur nga bindja që të gjithë njerëzit janë të bashkuar nga i njëjti tension, të lindur nga natyra e shpirtit të secilit, drejt madhësisë, përfitimit të sublimes e parë si njohja e madhësisë së shpirtit të autorit, njohje që buron nga vepra e artit dhe nënvizohet nga lartësimi qoftë i stilit, qoftë i ideve të paraqitura.

Anonimi e thjeshtëson gjithë këtë duke e ilustruar me njohjen e tij të gjerë të letërsisë, duke sugjeruar si modele një sërë autorësh, maja e artit të fjalës. Qasen kështu një nga një Homeri, tragjikët, Pindari, Safoja, Platoni e deri Bibla dhe komediografi Aristofan, aq sa edhe qeshja është një pathos hokatar dhe sublim i bashkëlindur me njeriun: "në fakt e qeshura është një emocion kënaqësie". Por referimet nga poetët helenikë janë të mangëta.

Natyrisht, Apolloni tek "Argonautikat" është



poet i patëmetë, dhe kështu është Teokriti te "Bukoliket", përveç pak elegjive të lëna pas dore; por do të donit të ishit Homer apo Apollon? E pra? Eratosteni tek Erigona- poemth krejt i pakritikueshëm, a është vallë poet më i madh se Arki- loku, që mbart pas shumë gjëra të papërpunuara të atij shpirti hyjnor i vështirë për t'iu nënshtruar një rregulle? Në lirikë do të zgjidhnit të ishit Baki- lidi apo Pindari dhe në tragjedi Ioni i Keas apo Sofokliu, për Zeus? Sepse njëshat janë të paga- bueshëm dhe në stërhollimin tërësisht kaligrafik, teksa Pindari e Sofokliu nganjëherë djegin nga afshi, shpesh shuhet pa shkak dhe bien paprit- mas. E pra askush me mendje të shëndoshë nuk do të ndërronte një tragjedi të vetme si "Edipi mbret" me të gjitha dramat së bashku të Jonit.

FREKUENCA ENERGJETIKE E MENDJES NË EPOKËN E KONSUMIZMIT

Problematika kryesore, kryet e të cilës ngrihet e xhindosur, është mungesa e harmonisë së krijuar nga mediokriteti që krijojnë frekuencat e ulëta

Alesia XHOGU

Termi “shoqëri” është një grupim e shijeve të ndryshme njerëzore, qofshin ato shije të mendimeve apo të mënyrës së jetesës (si pasojë e mendimeve të strukturuar, pra mentaliteteve të

trupëzuara). Ndërveprimi me individë që i përkasin kategorive të ndryshme, kryesisht mendësisë si skalitëse e një pjese të mirë të karakterit, krijon shpesh shkrirje energjetike për të prodhuar frekuenca të njëjta në favor të harmonisë sociale.





Një ndër fenomenet më të përhapura në shekullin XXI, si dhuratë e vetë-ofruar nga epoka e konsumizmit, është reduktimi i frekuencave të larta në ato më të ulëtat, duke u përfshirë në vorbullën e një niveli popullor e aspak produktiv si një vetë-sakrifikim “i krishterë” i qenieve superiore ndaj atyre më pak të tilla. Mençuria, e bukura dhe forca janë tre nga shtyllat bazë të ekzistencës dhe shkëmbimi ynë me institucionet e këtyre tre shtyllave është thuajse i shpeshtë.

Problematika kryesore, kryet e të cilës ngrihet e xhindosur, është mungesa e harmonisë së krijuar nga mediokriteti që krijojnë frekuencat e ulëta. Çdo frekuencë e ulët është pararendëse e frymës egoiste, mendjemadhësisë, veshëve të shurdhër e buzëve të hapura si një portë zbrazëse e një gjuhe me mangësi të theksuar muzikaliteti e me një racionalitet të nivelit nën mesatar.

Çdo pararendëse e tillë e ka të pamundur të njohë gjuhën e rregullit e të harmonisë dhe si e tillë ofron vetëm trazirë e kaos. Turbullimet e krijuara shfaqin efektet e tyre anësore: shterpësi gjuhësor dhe mendimi. Frekuenca e ulët shteron frekuencën e lartë dhe si e tillë dëmton hierarkinë e mendimit dhe shoqërisë. Mjafton të kthejmë sytë drejt natyrës për të kuptuar që rendi

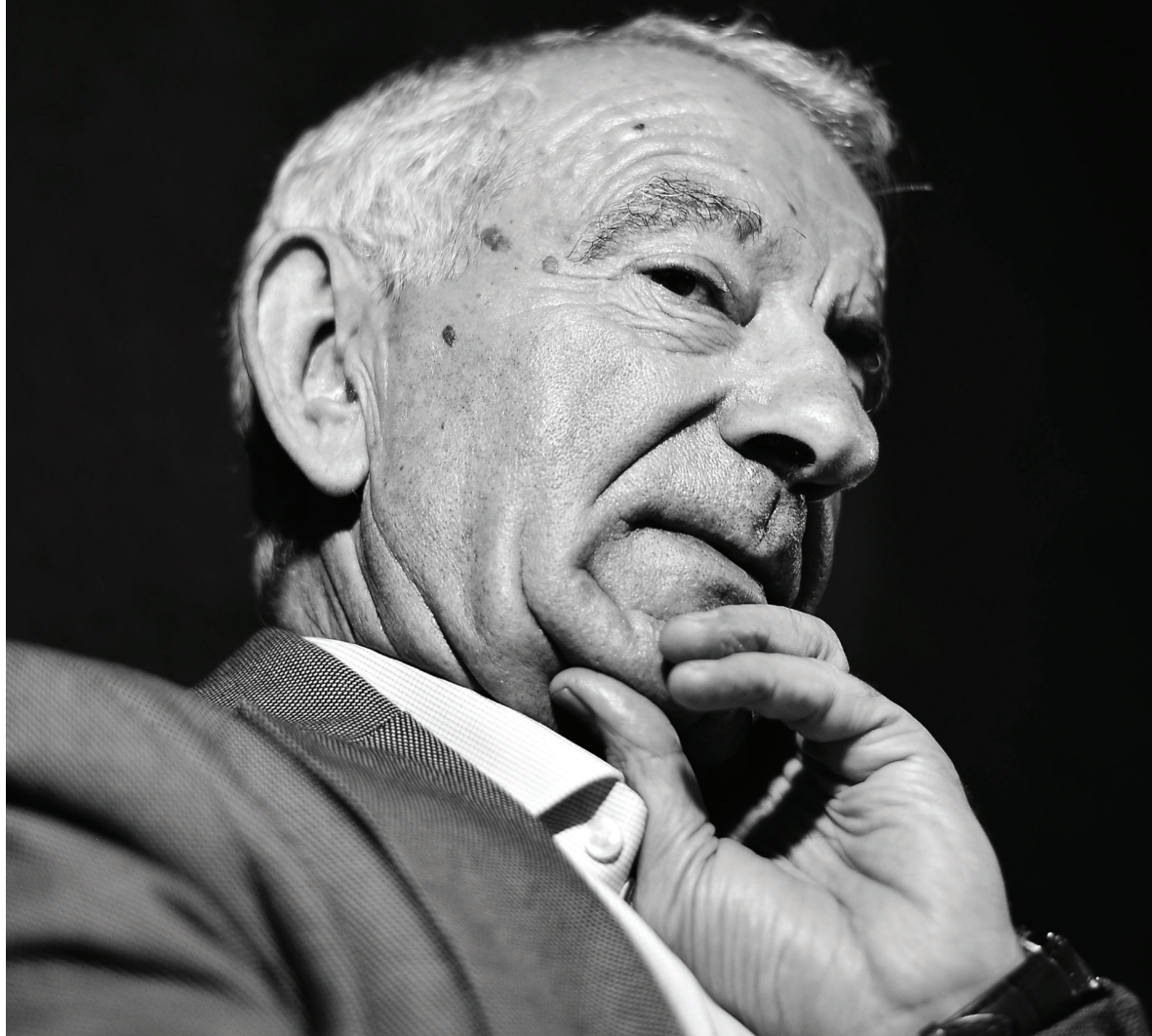
hierarkik i përket harmonisë mistike të universit. Njeriu, si një gjallesë e ngritur mbi kafshën, bën pjesë në këtë rend hierarkik. Larmishmëria njerëzore i kategorizon individët: në të fortë dhe të dobët; udhëheqës dhe të udhëhequr; kërkues dhe të nënshtruar; të lirë dhe skllëvër. Por, në sajë të parullës “Të drejta të barabarta” që sistemi demokratik ofron, gjenden jo pak problematika të gërshetuara, nyjet e të cilave kanë skalitur një kështjellë kaotike. Demokracia si një farsë e ëmbël, por artificiale, në kundërshtim me natyrën hierarkike të gaitas, po ofron një terren të lirë për çdo frekuencë të ulët.

Çdo frekuencë e lartë, e trupëzuar, mbart elementin e urtësisë, e cila fatmirësisht apo fatkeqësisht, lipset të gjejë mekanizmat e duhur për të ekuilibruar këto frekuenca. Do të ishim të çmendur nëse do të konsideronim urtësinë stoike apo tibetiane të aftë për të prodhuar të njëjtin efekt në një epokë materializmi, ku fokusi është zhvendosur nga Krijuesi te paraja!

Në dashamirësi të relativizmit, si nënë e mendim-veprimi, do të citoj Senekën: “E keqja është si e mira. Pasi qëndron shumë me të, fillon ta duash.”

Pas reflektimit, do të vijë mendim-veprimi!

INTERVISTË ME FRANO KULLIN, KRIJUES DHE STUDIUES



SHQIPTARËT NUK KANË MË NEVOJË PËR FISHTËN, POR PËR “DIELLËN”

Në raport me At Gjergj Fishtën, ne shqiptarët, edhe më tej vazhdojmë të jemi korrekt ndaj kërkesës jugosllave: të eliminohet Fishta nga kujtesa kombëtare, sepse ishte kundërshtar i paepur i shovenizmit sllav.

Ndërsa fjala sot shpërndahet me lehtësi dhe leximi rrëshqet drejt sipërfaqes, krijuesi, publicisti dhe studiuesi i përkushtuar, Frano Kulli, mbetet shembull i qëndrueshmërisë mendore e morale që kërkon koha jonë. Ai është ndër ata njerëz që beson se letërsia nuk është stoli, por shpëtim, jo modë, por mision. Shkrimet e tij, si edhe mënyra e ndjeshme me të cilën e risjell Fishtën në ligjërimin e sotëm, janë një përpjekje e vazhdueshme për të kthyer në qendër kuptimin, thelbin dhe përgjegjësinë e fjalës.

Autor i disa veprave të çmuara si “Kohë e përlyeme”, “Fishta – rileximi në kohën e lirisë”, “Djerrinave të kohës”, “Fjalori i Fishtës” dhe “Marija që përloti Papa Françeskun”, Kulli përfaqëson një tipologji intelektual që nuk është as “në shërbim të rrymës”, as “nën hijen e pushtetit”. Për të, fjala është një akt etik dhe estetik njëkohësisht, një mënyrë për të qenë i ndershëm me vetveten dhe me lexuesin.

Prej tri dekadash, ai mban gjallë edhe “Botimet Fishta”, një shtëpi botuese që ka mbetur e patundur në misionin e saj: të ruajë dhe të ringjallë pasurinë shpirtërore të kulturës shqiptare, përtej tregut, marketingut dhe modës letrare.

Në këtë intervistë për Hejza, Frano Kulli flet me sinqeritet e me një qetësi që vjen vetëm nga përvoja e gjatë e përbaljes me fjalën dhe me kohën. Ai ndalet te zbrazëtia që po shoqëron letërsinë e sotme, te folklorizimi i identitetit, te humbja e përmbytjes etike e estetike në arsim, te përbalja me harresën historike, por edhe te shpresa se diku, në thellësi, fjala e vërtetë ende nuk ka vdekur.

Në një kohë kur shumë flasin për letërsinë si për zbavitje, Kulli flet për të si për një akt moral, si për një mënyrë për të shpëtuar shpirtin nga errësira e banalitetit. Ai na kujton se shkrimi i vërtetë lind nga “turbulenca e mendimeve dhe ndjesive” që njeriu nuk i mban më dot brenda vetes; se fjala nuk është për t’u shpërndarë, por për t’u kuptuar.

Kjo bisedë nuk është thjesht një intervistë. Është një thirrje e butë, por e thellë, për t’u kthyer te thelbi i kulturës, te e bukura që lind nga e vërteta dhe te e vërteta që guxon të jetë e bukur.

Sepse, siç e thotë vetë Kulli në fund: “Fjala e shkruar mbetet. Dhe do të ishte vetë e përkryera, nëse secili që merr mjetin shkruar, të mendonte më parë për jetëgjatësinë e asaj që do të shkruajë.”

HEJZA: Dikur, fjala e intelektualit ishte fjalë e përbashkët, jo vetëm për elitën, por edhe për

masën. Një De Radë në Kalabri, një Naim në Stamboll, një Konicë në Bruksel, një Fishtë në Shkodër, i flisnin një Shqipërie që ende nuk ishte bërë, por që i dëgjonte me një vesh të brendshëm. Ndërsa sot, kur mjetet e përhapjes janë të menjëhershme, mendimi duket gjithnjë e më i shpërndarë, më i zhurmshtë dhe më pak ndikues. Intelektuali nuk udhëheq më, ai është shpesh ose spektator, ose i përjashtuar nga debati publik. Çfarë ka ndryshuar realisht në marrëdhënien midis intelektualit dhe shoqërisë? Pse mendimi sot ka më pak peshë, ndonëse ka më shumë kanale për t’u përhapur? Dhe a ka ende mundësi të ndërtohet një mendim që ndikon, jo vetëm që qarkullon?

FRANO KULLI: Prej kohësh, në shoqërinë shqiptare, mendimi intelektual nuk është më mendimi avanguard. Pragmatizmi i skajshëm e ka tejkaluar nevojën e mendimit të përimtuar. Madje të shfaqësh mendime jashtë kornizës ku shoqëria ka zgjedhë të futet, jo vetëm do të ndjehesh i padobi, por edhe i panevojshëm, i paqenë. Shoqëria shqiptare tani funksionon me shabllone, dikush në krye të saj jep direktivën, të tjerët e zbatojnë. Debati publik është i dobët, i përgjumur, nuk krijon produkt. Rezultantja e shkëmbimit të ideve nuk lëviz asgjë. Kanë ndryshuar, gjithashtu vetë normat e kategorisë së moralit në shoqëri. Ato të deritashmet thuajse janë përmbysë. Virtyti dhe vesi kanë ndërruar vendet si kategori morale. Nëse ndershmëria ishte virtyt, tashti e virtytshme quhet dredhia, nëse rrena e vjedhja më parë quheshin vese e dënoshin nga shoqëria si të tilla, tani ato çmohen si aftësi. Nëse dikur De Rada, Naimi, Konica, Fishta e pak të tjerë si ata ishin syri e veshi i krejt një populli, sot mentarët, ideatorët, janë të struktur. Vendin e tyre, çmos kërkund në botë e kanë zënë “Diellat” krijesat pa shpirt, që udhëheqin do miliona shpirtna. Me “mendjen” udhëheqëse të së cilës nuk do të kemi më familje me prind e bijë, por do të kemi prindi një e prindi dy e fëmijë epruvetash. Kjo është Shqipëria që po i serviret botës, Shqipëria krejt e përmbysur e ëndërrave, aspiratave e vizioneve të De Radës, Naimit, Konicës, Fishtës e atyre projektuesve të Shqipërisë moderne, përhumur asokohe nëpër ngatërresat e botës. Mendimi sot është peng i këtyre rrethanave; është i lirë të qarkullojë, por amorf për të ndikuar. Ka një ngatërrësë të madhe ndër ne; kujtojmë se kapitali e mirëqenia prodhojnë mendjen e jo mendja i prodhon ata. Kjo është moda për sot.

Njerëzimi ka njohur moda pafund, por shpresa e ka mbrojtur njerëzimin prej tyre dhe në fund

referencë ka mbetë klasikja, e qëndrueshmja, duke i shqyrtuar modat si të tilla dhe duke përfutur prej tyre të dobishmen e përparuesen, progresisten.

Kështu të bëhet të shpresosh se edhe mendimi udhërrëfyes ka me u rikthye, jo vetëm si liri për të qarkulluar, por si ndërtim, si prosperitet.

HEJZA: Në panteonin e atyre që i dhanë mendi- mit shqiptar një forcë përbashkuese, një zë që nuk i përkiste vetëm kohës së vet, por edhe të ardhmes, Fishta qëndron si një figurë e veçantë. Ai nuk ishte vetëm poet apo gjuhëtar, por një vetëdije që fliste me gravitetin e një epoke. Në të vërtetë, te Fishta përmbledhet më së miri ajo marrëdhënie e humbur mes intelektualit dhe shoqërisë, për të cilën sapo folëm. Në këtë dritë, le të ndalemi te figura e tij! Ju, si njohës i thellë i Fishtës, ç'mendim keni, sa sot shqiptarët e njohin këtë krijues të papërsëritshëm. Ç'bën sot shteti dhe shqiptari për Fishtën?

FRANO KULLI: Nëse vijojmë prej aty ku e lamë, nisur nga fundi i pyetjes suaj, shteti sot prihet nga mendja e pashpirt e inteligjencës artificiale, shteti nuk ka nevojë për Fishtë. Fishtë nuk e ka dashtë, aq sa ka qenë me u dashtë as shteti i kohës së vet. E Fishta na e pohon herët këtë, por sidomos ç'prej se shkroi "Gomari i Babatasit". Nëse me "Lahuten e Malcis' ", Fishta "krijon" njeriun shqiptar me shumatoren e përzgjedhur të virtyteve të tij të spikatur edhe në botën përreth; nëse në Kongresin e Manastirit shfaqet si përbashkuesi i gjithëpranuar i mosdakortësive tipike shqiptare, e prej ku gjuha shqipe nisi të shkruhet me alfabetin e vet, nëse në Konferencat e mëdha europiane (kujtojmë këtu Konferencën e Paqes në Paris 1919-1920 apo Konferenca të tjera të njohura në Ballkan; Turqi, Bullgari, Greqi dhe Rumani edhe në Amerikë) me forcën e fjalës, por edhe me dashurinë e epërme për vendin e vet tërhoqi vëmendjen e ftohtë të kancelerive tek Shqipëria e dhunuar, e copëtuar dhe e përbuzur, tek "Gomari...", por edhe më parë te "Anzat e Parnasit" ai e shkoklon, e plandos (përplas) për tokë shqiptarin e molepsun prej veseve. E veçmas shqiptarin kinse udhëheqës, i cili s'ka nevojë për mentarë, por përdoron me tepri forcën e pushtetit.

HEJZA: Letërsia nuk është vetëm art i bukur, por dhe një mënyrë për të lexuar kombin, me plagët, kujtimet, krenaritë, heroizmat, tradhtitë etj. Në këtë kuptim, At Gjergj Fishta mbetet figura më komplekse, më shumëdimensionale dhe më e polarizuar e letrave shqipe. Në njërin anë: bard i kombit, mjeshtër satire, ndërtues gjuhe. Në tjetrën

anë: i ndaluar, i djegur, i harruar. Në këtë kontrast, lexuesi shqiptar ka humbur jo vetëm Fishtë, por dhe vetveten. Cila është për ju vlera më e keqkuptuar e Gjergj Fishtës në kujtesën shqiptare? Dhe a mendoni se heshtja për të ka qenë më e rrezikshme se censura?

FRANO KULLI: Fishta është i pari personalitet shqiptar, miti i të cilit që krijuar qysh në gjallje të vet. Që thirrë "Poet kombëtar" kur ende shkruante e vepronte intelektualisht dhe kjo nuk kishte ndodhë deri atëherë e nuk ka ndodhë asnjëherë me asnjë shkrimtar tjetër. Ndër shqiptarët po e po, por edhe në Evropë, gjithashtu. "Secili nesh ka kup- tue se Gjergj Fishta kishte me të vërtetë lartësinë e Poetit Kombëtar ...", do të shkruante Luigi Federzoni, kryetar i akademisë italiane dhe ministër i jashtëm, në telegramin dërguar Vëllezërve françeskanë shqiptarë me 31 dhjetor, në ditën e varrimit të Fishtës. (*Gjergj Fishta, numer perkujtimuer botuar nen kujdesin e revistës "Shkëndija", 1941, fq.6*)

Fishta që thirrë kështu për gjithçka ai që e për gjithçka ai bëri në dobi të kombit të vet. Me gjenialitetin e vet. Mitin përreth tij e veprës së vet e krijuan elitat e bashkëkohësisë dhe që i gjithëpranuar, gjithaq prej popullit të vet. Por aspak prej udhëheqësive. Sidomos regjimi që u vendos pas luftës së dytë, kur ai i kishte mbyllë sytë e ishte nisë në botën e qiellit, i cili siç e vertetoi koha e ushtrimit të tij nuk që as popullor as kombëtar. Diku heret, në vitin '45 ka pasë një porosi të udhëheqësit jugosllav për diktatorin shqiptar, që Fishta të mënjanohej. Shkaku që atdhetarizmi i tij dhe kundërshtia e shovinizmit sillav, që përshkon gjithë veprën e veprimin e tij publik, përgjatë gati katër dekadave të jetës së tij aktive. Por keqkuptim po kaq i madh u ushaye prej prijesave edhe për shkak të cilësisë dhe thellësisë së satirës së tij shpartalluese, sidomos për prijesitë e korruptuara e jo demokratike. Dhe kjo ka ndodhë në të dy mënyrat; me censurën e gjatë, ku për t'u ruajt nga fjala e tij e nga librat, madje edhe nga përmendja e emrit të tij u hapën dyer burgjesh. Kurse në kohën postregjim kjo ka ndodhë e ndodh me heshtim, me heshtje. Ndaj tij e sidomos ndaj veprës së tij.

HEJZA: Kur lexojmë "Lahutën e Malcisë", më shumë se një poemë epike, gjejmë një hartë politike, morale, kombëtare. Fishta e pa shtetin si domosdoshmëri shpirtërore të kombit. Dhe kjo e bën atë jo vetëm një poet, por një burrë shteti nëpërmjet vargut. Ironikisht, ai nuk pati vend në shtetin që e ëndërronte. A mendoni se Shqipëria



moderne e ka kuptuar ndonjëherë rolin e Fishtës në ndërtimin e vetëdijes shtetformuese? Çfarë lloj shteti do të kishte dashur Fishta?

FRANO KULLI: Mendoj se edhe Shqipëria e ka kuptuar mirë Fishtën. Ajo Shqipëria që e ka ndjerë në palcë nevojën shtetformuese, nevojën për shtetin e së drejtës, nevojën për shtetin e shtetasve. Por Fishtën nuk e kanë dashtë asnjëherë ata njerzit e pushtetit, për të cilët ai shkruan:

*Ju rrugaça sallahana
vagabonda shakllabana
rriqna t'ndyet, mikrobe të kqi
qi të mjerës k'saj Shqipni
kthellhtë hi i keni në mushkni
pa dhimbë gjakun tuj ia pi,
por der kur, bre bataqçi!
Bre coftina, kalbë mbi dhë
der kur ju, tu tallë n'për ne,
do t'na qelbi fis e atdhë?*

(Gomari i Babatasit, Metamorfoza, Vepra v. 8, fq.73, Botime Fishta)

Koncepti i tij për shtetin përmbledhet pak a shumë kështu: "M'shka pështetet ndryshimi ndërmjet një shteti civil e institucional e një tjetri barbar, autokrat e despotik ?- pyet, e në mënyrë retorike përgjigjet: Mbas mendimit tonë të gjithë ndryshimi përmbledhet m'kta qi shtetet e gjytet-

nueme e konstitucional ligjt i kanë të preme mbas nevojët reale të popullit, me relacion ndaj kohet, ndaj mendorjeve të vendit, ndërsa ndër shtete barbare e autokrate kto ligj përgjithsisht vendohen vetëm...mbas egoizmit t'sunduesve e rrallë e kurr mbas nevojve të popullit, që lanë e kjanë... nuk asht ligja që formon popullin por populli formon ligjen"("Liria e zgjedhjeve dhe obstrukcioni i opozitës "Hylli i Dritës" 1924, nr. 9,10 fq. 377) por, për me sundue [drejtue] një shtet, nuk asht mjaft dhelpnia, dredhia, intriga, bataqçillëku, rrena, tradhtia: duhet nder, dije, urti, burrni, qe se ç'ka duhet. Po, por dija, urtia, nderi, burrnia, po u zëjshin [mësoheshin] në shkollë e, madje, me shumë mund e djersë, e jo ndër kafeshantana të Europës, e mejhane e paçexhiane të Tiranës, tue luejtë "tavëll" e "bixhoz", e tue pi "mastikë"- shkruan Fishta. ("Delikti [delitto-krimi] i Mamurrasit e gjendja e lingatueme [sëmure] e shtetit shqiptar. Fishta vepra, vëll.9 fq. 402)

Sipas Fishtës pra, u dashka edhe morali si kategori e sjelljes së udhëheqësive, prijësve të shtetit. Por sot fytyra e moralit të prijësve të shtetit... as nuk skuqet as nuk zverdhet.

HEJZA: Një nga plagët më të mëdha të shoqërisë shqiptare sot është se ajo duket se ndërton të ardhmen duke mohuar të kaluarën. Nuk është një harrim i natyrshëm, por një harrim i organizuar.



Historia, në vend që të na ndihmojë të kuptojmë veten, është përdorur për të ndërtuar mite që i shërbejnë pushteteve, jo njerëzve. Kështu, ndërsa disa figura mbivlerësohen, të tjerat fshihen si në një arkiv të zi. Pse mendoni se harrohen figurat si Fishta, por edhe shumë të tjerë që përfaqësojnë dritën e mendimit shqiptar? Dhe kush ka frikë më shumë nga kujtesa: politika apo shoqëria?

FRANO KULLI: Politika, pa dyshim... Në Muzeun kombëtar të fotografisë Marubi në Shkodër, është një foto e vitit 1921. Të fotografuarit janë tre deputetët parakë të Parlamentit të parë shqiptar; Gurakuqi, Mjeda dhe Fishta në mes. Përveç versionin origjinal të fotos ka edhe një tjetër version ku personi në qendër të fotos [Fishta pra], nuk është. Në vitet e regjimit fotoja është ritushuar, pra Fishta është fshirë, nuk është. Sot nuk ndodh taman kështu. Sot Fishta përmendet, po radhë, Fishtës i është rindërtuar shtëpia e viteve të fëmijërisë, po prej 4 vjetësh është e mbyllur dhe oborri i saj është i mbuluar me ferra; është ndërtuar një memorial multifunksional për të, aty në vendlindje, po edhe ai është i mbyllur. Ato, kishte me qenë e mira me u kthye në qendra pelegrinazhi, se vetëm ky mund të ishte destinacioni i tyre; vetëm kështu ata do "trembnin" harresën e kujtesa për to e veprën e tyre do të shërbente përcjelljen e vlerave të trashëgimisë sonë tek brezat e sotëm e ata që do të vijnë. T'u bëhen me dije atyre këto vlera të idenditetit tonë kombëtar dhe kjo do ta shërbente më mirë se shumëçka ndërtimin e së ardhmes. Tashmë, i gjithë korpusi i veprës së Fishtës është i botuar, po ndër shkolla nuk studiohet; emri i

tij vetëm sa çeket, përmendet si autor i traditës. Ndërkohë që janë thurë e thuren mite për shkrimtarë socrealistë, ca syresh edhe periferikë si kualitete letrare. E gjitha kjo nuk ndodh rastësisht. "Nuk don pasha kallaballëk"- thuhej në kohë të perandorisë osmane. Prijësat e shtetit shqiptar, piedestalet i ruajnë për vete...

Ditën që përurohej ky memoriali multifunksional, 4-5 muaj më parë, për të cilin shkrova më lart, kishte ardhë edhe kryeministri shqiptar. Ishte prag i fushatës elektorale. Dhe kur dikush më prezantoi mua tek ai si botuesi i Fishtës, bisedën me mua ai e filloi me pyetjen: "Për ke do të votonte Fishta?" Thua ky është vlerësimi i meritueshëm i të parit të vendit sot, për Fishten? Sa për një... votues?

HEJZA: Në një epokë zhurmash, heshtja nuk është më meditim, por, në të shumtën e rasteve na del si frikë, si nënshtim. Roli i intelektualit, i konceptuar dikur si zëri kritik i ndërgjegjes së kombit, duket se është zbehur nën presionin e konformizmit modern. Sot shohim më shumë ekspertë të pushtetit sesa mbrojtës të së vërtetës. Si e përkufizoni sot figurën e intelektualit shqiptar? Ka ende vend për mendimin kritik të lirë, apo jemi kthyer në një shoqëri ku heshtja shpërblehet dhe fjala dënohet?

FRANO KULLI: Druaj se po ndodh kjo e fundit dhe është e dhimshme deri në palcë. Heshtja e intelektualit, po rekrutohet në shumicë. Në të dy mënyrat; duke ia blerë atë, heshtjen ose duke ia dënuar fjalën. Kjo ka sjellë për pasojë atë që ju



e quani konformizmi modern. Kriza e besimit se Shqipëria mund të bëhet ka pllakosë edhe bartësit e mendimit të përimitë, mendimtarët. Zëri i tyre është zbehë e nuk rezonon askund, thuajse. Është njëjtësuar me zërin e atyre që kishin me qenë zbatuesit e platformave e projekteve prosperuese që lindin prej mendimtarëve. Prijësia shqiptare, politika e politikanët këtu i kanë bërë një dredhi të madhe lirisë së mendimit e të fjalës; e kanë lejuar atë, i kanë hequr rrethimin me tela e burgimin, por ndërkohë kanë investuar shvlef-tësimin e fjalës e të mendimit e të mendimtarëve. Çka ka sjellë shkurajimin e intelektualëve dhe e ka vënë shoqërinë e këtushme në një gjumë letargjik. Ka thyer shpresën se ky vend është i vendasve. E po e orienton popullatën shqiptare drejt një rruge tjetër më pa krye e të rrezikshme; drejt ikjes, ikjes. Numri i personave që ikin, në dekadën e fundit është rritë... me progresion gjeometrik. Vendi po shpopullohet. E kjo është drama më e madhe që po i ndodh Shqipërisë. Ata që ikin janë të rinjtë në shumicë. Vitaliteti i kombit. Dhe kjo është e trishtueshme...

HEJZA: Historia shqiptare duket se ndodhet e mbyllur në një dhomë me pasqyra të thyera. Ajo që na është treguar si "e vërtetë" shpesh ka qenë vetëm një version i përdorshëm për interesin e

çastit. Në librin tuaj "Kohë e përlyeme", trajtoni jo vetëm të shkuarën, por dhe mënyrën se si ajo vazhdon të deformojë të tashmen. Çfarë e bën një kohë "të përlyeme"? Si mund ta pastrojmë kujtesën pa e mohuar të vërtetën e saj?

FRANO KULLI: E vërteta e servirur e historisë shqiptare ka qenë kinse e vërteta. Një "e vërtetë" që ka kaluar nëpër laboratorët propagandistikë të regjimit e prej ku ka dalë e vërteta e regjimit, një e vërtetë servile e tij, ose e vërteta reale e deformuar. Ai që ju, me të drejtë e emërtoni version i përdorshëm. Po historia është shkenca e faktit, e të ndodhurave. Sa kohë që mbi të vihen njolla përdorimi atëhere ajo është e përlyer. Vetë koha që ajo histori na ofron ne është kohë e përlyer. Për fat të keq reminishencat e asaj mënyre të të shkruarit të historisë sonë shfaqen dominueshëm. Historianët e së shkuarës, aktivë edhe sot janë refraktarë; produkti i tyre hulumtues ecën në të njëjtat shina e me të njëjtën metodologji të ngarkuar ideologjike. Më të rinjtë, të formuar e shkolluar mirë e kështu të çlirtë, ende përbëjnë pakicën. Një pakicë të cilën e trynon fort detashmenti i nostalgjikëve të së shkuarës. Besoj e keni vënë re se me çfarë respekti priten shumica e librave historikë të shkruar nga të huajt për ne. Rugëtarë përshkrues, apo për më tepër albanologë. E kjo ndodh prej paanësisë së tyre, mendoj, edhe në mos qofshin të shkruar

fort bukur stilistikisht. Ato na sjellin atë copë kohë tonën ashtu si e kanë njohur, goftë edhe me njollat që ajo ka pasë e ka, por nuk kanë hedhur a hequr ato vetë njolla të reja mbi ne e kohën tonë. Siç ka bërë rëndom historiografia jonë. Ata, në përgjithësi, na sjellin kohë të papërlyer, fotografinë e saj të paritushuar. Krejt ndryshe ka vepruar e për fat të keq reminishencat e asaj të keqeje ngjasin edhe sot. Vetë ne do duhet e do të mund ta pastrojmë kujtesën tonë, duke e sjellë me krejt të vërtetën e saj, pavarësisht se sa e pastër a me njolla ajo ka qenë. Dhe këtë mund ta bëjnë historianë të vërtetë, të paanshëm e të ndershëm. Po edhe të ditur.

HEJZA: Në këtë vepër të mrekullueshme publistike, ju përdorni figurat e “kokëderrave” si pengesë për “Sokratët”, për njerëzit e mendimit të lirë dhe kritik. Si i perceptoni sot këta “kokëderra”? A kanë marrë formë të re, dhe cilat janë metodat me të cilat “Sokratët” mund t’i sfidojnë ato?

FRANO KULLI: Po, sigurisht ata perfeksionohen në metodologjinë e tyre. Hë për hë ata i kanë nënshtruar “Sokratët”. Shoqëria shqiptare prëhet prej “kokëderrave”. Është imperativ i kohës që të ndërrohen vendet; që sokratët, të cilët janë mbartësit e mendimit të lirë e kritik, të prijnë. E “kokëderrat” të kthehen andej nga kanë ardhë. Po të ndodhë kjo, atëherë, mbase ata vetë do ta kuptojnë se çfarë dëmi historik i kanë sjellë vendit të vet, vendit tonë, duke udhëheqë pa mend e sidomos pa shpirt. Ata kanë dashtë gjithëherë më shumë egon e vet se vendin e vet.

Po a do të ndodhë kjo dhe nëse po, kur? Kjo është sfida e shoqërisë dhe varet prej saj, prej iluminimit të saj për të kuptuar më së fundi se rruga për t’u integruar në klubin e shoqërive demokratike e të kulturuara është ajo rrugë të cilën duhet ta prijnë “sokratët” dhe të mënjanojnë “kokëderrat”.

HEJZA: Botimi “Fishta, rileximi në kohën e lirisë” tregon një përpjekje për të ringritur dialogun me Fishtën duke iu rikthyer leksikut, ideve dhe shqetësimeve të tij, por në kontekstin post-komunist. Çfarë do të donit të nxirrnit si vlera të hershme të Fishtës që i kemi humbur apo keqpërdorur në këto dekada? Dhe ç’duhet të ndryshojë në mënyrën si trajtohet Fishta nga arsimtarët, studiuesit dhe botuesit?

FRANO KULLI: Kam pasë rastin me e pa dy herë shfaqjen e “Gomari i Babatasit”, në Tiranë e në Shkodër, 3 a 4 vjet më parë. Aktual edhe sot i gjithë veprimi dramatik i veprës, satira e mprehtë

e saj, therëse deri në palcën e burokracisë edhe sot. Dhe kam mësuar me atë rast, se kishte pasë porosi të ndërhyhej në tekstin e veprës. Sigurisht prej atyre që i therte fort dialogu satirik i saj. E kur dihet se vepra që botuar për herë të parë me 1923-shin, 102 vjet më parë. Fishta dhe pak të tjerë si ai e deshën Shqipërinë mbi gjithçka, e nuk bënë kompromis me askënd e me asgjë për ta bërë atë...

Në shkolla Fishta trajtohet përciptazi, pa hyrë aspak në thellësinë e veprës. Të tilla, të përcipta janë kurrikulat mësimore dhe fare pak të dijshtëm e të njohur me Fishtën janë arsimtarët. Edhe pse kolana e veprës së Fishtës është botuar e plotë në dy versione. Njëri prej të cilëve (i Botimeve Fishta) është i paisur edhe me një aparat shpjegues gjuhësor. Po ka edhe studime shumë serioze, sidomos në rreth 25 vitet e fundit, prej studiuesve prestigjiozë: Aurel Plasari, Tonin Çobani, Bajram Kosumi, Kujtim Shala, Tefë Topalli, Koleç Çefa, Stefan Çapaliku e ndonjë tjetër. Sikundërse ka tashmë edhe një Fjalor të veprës së Fishtës, si një çelës i nevojshëm leximi e receptimi.

HEJZA: Gjuha e Gjergj Fishtës është një botë në vetvete, një pasuri leksikore dhe stilistike që sfidon kohën dhe brezat. Ajo nuk është vetëm mjet shprehje, por edhe një urë që lidh të kaluarën me të tashmen, duke na ftuar të rikthehemi në thellësinë e shpirtit shqiptar. Çfarë ju shtyu të merrnit përsipër një punë kaq të detajuar dhe të vështirë si “Fjalori i veprës së Fishtës”? Si mendoni se ky fjalor mund t’i afrojë lexuesit bashkëkohorë me kompleksitetin dhe bukurinë e gjuhës së Fishtës? Dhe përtej gjuhës, çfarë na mëson Fishta për ne si komb përmes këtij veprimi gjuhësor?

FRANO KULLI: “Të gjithë zëja e fjalës ase e së thanmes (as dicendi) pra permbahet në kta, mbas mendimit t’em, qi me prû fjalën me sa ma shumë fuqi, dijeni (sapietia) e ndjesi.”

Kjo ka qenë kredoja e poetit Kombëtar për rëndesën e peshës së fjalës, sentencë të cilën pata zgjedhë e vendosë në faqen e parë të fjalorit për të cilin ju pyesni. E ndoshta ndër veçoritë më të spikatura të veprës së tij është pasuria tejet e begatë leksikore e Fishtës. Mjafton të kujtojmë se, vetëm në kryeveprën e tij “Lahuta e malcis’” numrohen afërsisht 19 mijë fjalë-rrënjë. Megjithatë, ndërpreja e gjatë gjysëshekullore e komunikimit të veprës së Fishtës me lexuesin e vet kishte krijuar pezullinë e saj. E kjo për gjuhën, që është një organizëm i gjallë, ta mbash pezull atë për një kohë kaq të gjatë, është si t’i ndërpresësh rritjen kësaj gjallese. Gjithë kjo çfarë kishte ndodhë, pas



periudhës së errët, shpërfaqej me ankesën rutinë se Fishta është i pakuptueshëm. Me njëfarë të drejte te lexuesi i ri. Po e marrë me rezervë te brezi pararendës i mbujtur me reminishencat e së kaluarës keqdashëse ideologjike. Brezi, që duhej të ishte përgjegjës përpara kombit për ndërprerjen e mbylljen e kanalit të komunikimit e të prurjeve prej genishtes, shtylla e fortë dhe tepër e begatë, pa të cilën gjuha shqipe, ndjehet e gjymtuar. Desha të theksoj, pra se ideja e një fjalori, që në thelb do të kishte atë pjesë të fjalësit të veprës e cila kishte përdorim të ngadalshëm në të folmen e të shkruarën e gjuhës sot i ka prirë kësaj nisme. Por, parë më së pari si nevojë, si një çels i ri leximi për veprën. Dhe njëherësh si një pasuri e gjuhës sonë, e çmueshme fort, e cila vijon të firojë rrezikshëm prej pamëshirës së kohës. Kjo ka qenë shtysa, motivi i madh për t'i hyrë nismës për përgatitjen e fjalorit të veprës së Fishtës. Por bashkëlidhur me nismën rri falënderimi im për dy bashkëpunëtorë

e miq, prof. Tefë Topallin , gjuhëtar dhe shkrimtarin, publicistin e gjuhëtarin Mehmet Elezi, autori i Fjalorit të gjuhës shqipe, një fjalor me 41 mijë fjalë të shqipes që nuk gjenden në fjalorin e hartuar nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë. I përulë mirësisë së tyre!

HEJZA: Media shqiptare ka kaluar nga të qenit zë i shoqërisë në një mjet i përditshëm për formësimin e mendimit të dëshiruar. Ajo që dikur ishte gazetari, sot është rrallë më shumë se një refleks i interesave. Ndërkohë, temat që prekin thelbin e njeriut, të kombit, të kujtesës, duken të zhdukura. Nuk ka vend për to në titujt e mëngjesit. Në përvorin tuaj si publicist, cilat janë ato çështje që media shqiptare i shmang qëllimisht? Dhe si ndikon kjo shmangie në vetëdijen e një kombi që tashmë ka humbur shumë nga vetvetja?

FRANO KULLI: Mendoj se media shqiptare, shkëlqimin e saj e ka pasë në vitet 20-'40 të

shekullit që shkoi. Albanologu i njohur Robert Elsie, këtë periudhë historike dhe kulturore do ta përkufizonte si: "koha e artë" dhe "rruga e modernitetit" në historinë shqiptare. Gazetat dhe revistat e asaj kohe, do të qe mirë të ishin model për ta emancipuar median tek ne, te principet bazë mbi të cilat ekziston e zhvillohet media. Në radhë të parë si përfaqësuese e opinionit publik. Si mund ta shërbejë interesin publik një medie, gazetarët e së cilës lëvizjen në kërkim të lajmit e kanë sa perimetri i zyrave në qendër të Tiranës?! Ç'lidhje kanë me interesin publik ata medie (vizive) që, ditë për ditë kohën prime time ja vënë në dispozicion gjithmonë dhe vetëm politikës dhe personazheve të saj edhe atëhere kur ata s'kanë se ç'të thonë e me veprimet e tyre janë kryekëput kundër interesit të publikut? Ose, pronarë mediesh që ndërtojnë kulla të larta në Tiranë dhe posedojnë pasuri marramendëse. A mund të përftohen ato pa shitblerë interesa? A mund të jenë këta pronarë e gazetarë përfaqësues të interesit kombëtar, anipse ca syresh emërtohen televizione kombëtare? Është një neveri e madhe. Gazetari i famshëm italian, Indro Montanelli thoshte: Një gazetar i pasur është një gazetar që qelb erë, sepse ka shfrytëzuar zanatin për të arritur qëllime të tjera.

HEJZA: Të jesh shqiptar nuk është vetëm çështje gjuhe apo territori, por, mbi të gjitha, është çështje kulture. Por në një botë ku gjithçka globalizohet, dhe ku identitetet zëvendësohen me përkatësi të përkohshme, rreziku i zhdukjes së shqiptarizmit kulturor është real. Një komb pa rrënjë bëhet i manipulueshëm, i pafuqishëm, i pashpresë. Si e përkufizoni ju "kombin kulturor"? Dhe a mendoni se kultura shqiptare, ashtu si po zhvillohet sot, po e mbron apo po e rrezikon këtë identitet të thellë?

FRANO KULLI: Më duket se ndër ne ka një keqkuptim të madh me globalizmin që është trendi i së sotmes së përbotëshme. Ndër ne shqiptarët, posaçërisht. Na është mbushur mendja se integrimi është përafri duke imituar. Integrimi në Europën e qytetuar e demokratike, nga prijësit tanë ecë vetëm në këtë qasje. Ata mjaftohen me këtë "përkatësinë e përkohëshme" siç ju e quani, duke mënjanuar atë që është thelbësore: paraqitjen atje me identitetin tonë. E, kultura është elementi bazë identitar, ku nënshtresa e saj e parë është gjuha. Aty janë rrënjët e secilit komb. Të gjendur në Evropë "me rrënjë në diell", pa identitet por si imitues, do të jemi të papërfillshëm. Për një popull të vogël sidomos, integrimi me vetveten, me identitetin tënd antropologjik e kulturor

është imperativ. Sidomos për një popull si i yni, i shpërndarë në disa shtete. Shkëmbimet ndërmjet nesh, sado kaotike janë gjëja e duhur që bëhet. Por ndjesia e njëfarë inferioriteti, nënshtimi ndaj kulturave të tjera është e papranueshme dhe duhet korrigjuar medeomos. Vetëm me siglën e "kombit kulturor" do të mund të gjendemi në vendin e merituar ndërmjet kombeve të qytetruara. Ne nuk mund të konkurojmë me automobila as me... raketa. Me veçori kulturore, po.

HEJZA: Një komb që nuk kujton thellë, harron shpejt. Trashëgimia kulturore, jo vetëm monumentet, por edhe librat, kujtesa gjuhësore, mendimi, është mburoja më e heshtur dhe më e fortë e identitetit të një populli. Nëse ajo mbetet vetëm muzeale, ose thjesht simbolike, ajo nuk i shërben më vetëdijes së gjallë. A mendoni se shqiptarët në përgjithësi po ruajnë me dinjitet trashëgiminë e tyre kulturore? Apo po e trajtojmë si dekor që ekspozohet, por nuk përjetohet më thellë?

FRANO KULLI: Ka një përpjekje për ta përcjellë trashëgiminë tonë kulturore në kanceleritë europiane të kulturës. Disa elemente të saj janë shënuar së fundi në "inventarin" e pasurive të kulturës jomateriale të UNESCO-s. Lahuta, ndër instrumentet muzikore, kcimi i Tropojës, gjithashtu, si vlerë autentike e koreografisë. Po përgatitet veshja e Zadrimës si pasuri e rrallë për nga harmonia e ngjyrave. Pa dyshim, përfaqësimi ynë atje me vlera të spikatura të trashëgimisë sonë është gjëja e duhur. Ka edhe këtu brenda nesh përpjekje për ruajtjen aktive të kësaj trashëgimie. Në Zadrimë, për shembull, iniciativa të grave të krahinës kanë ngritur sipërmarrje ku prodhojnë veshje të traditës; si nevojë të lëndëve të para për to disa prej tyre kanë evokuar kultivimin artizanal të mëndafshit, zeje kjo e harruar prej, së paku një gjysëm shekulli. Kurse entet e ngarkuara për t'i mbështetur këto nisma, rrallë bëjnë ekspozita dekorative për to dhe s'kanë shfaqë asnjë strategji a program, as me afat të shkurtë as me afat të gjatë për mbështetjen e nismave. Ajo çka mbetet prej tyre është flakë kashte, që nuk prek aspak vetëdijen e brezave të sotëm për ato vlera autentike që kishim në të djeshmen.

HEJZA: Dikur, letërsia ishte një formë shpëtimi, një akt i heshtur, por i shenjtë, me të cilin njeriu kërkonte të shpëtonte veten dhe të tjerët nga harresa, nga vetmia, nga zbrazëtia shpirtërore. Ajo ishte më shumë se art: ishte vetëdije, sakrificë, përgjegjësi. Sot, duket se letërsia ka humbur atë



peshë ontologjike. Është shndërruar gjithnjë e më shumë në një produkt të konsumit: shkruhet me nguti, lexohet me sytë mbi ekran, shpërndahet për efekt dhe ndjekës, dhe harrohet më shpejt se sa kuptohet. A ka ende vend për një letërsi që nuk kërkon të pëlqehet, por të kuptohet? A mund të mbijetojë letërsia si një akt thelbësor i genies, në një kohë kur gjithçka është bërë kalimtare, treg dhe truk?

FRANO KULLI: Duke qenë plotësisht dakort me konstatimet tuaja, sidomos mbi peshën ontologjike (pra të qenit a të mos qenit letërsi) të humbur të letërsisë, mendoj se sot më tepër se kurrë ajo ka nevojë për thelb dhe qasje estetike. Shkrimi është një akt serioz, të bërit me ngut është gjëja që nuk duhet. Secili krijues dëshiron që produkti letrar i tij edhe të pëlqehet, patjetër. Por, rendja pas pëlqimit si synim në vetvete është i dëmshëm. Pa qenë, më së pari shumë serioz e kërkuar ndaj asaj që shkruan. Cilësia e asaj që shkruhet është edhe jetëgjatësia e veprës letrare, moda është sezionale, gjurmët e saj fshihen pa u hedhur. Letërsia pa thelb ndjesor shungullues, që prek fijëzat e shpirtit të genies (njeriut) është kalimtare edhe për të sotmen.

HEJZA: Në mungesë të përmbajtjes së thellë, shpesh i kthehemi folklorit jo si rrënjë, por si dekor, si mbulesë estetike për boshllëkun kulturor. Flamuri, kostumet popullore, këngët tradicionale, që dikur ishin shprehje e shpirtit kolektiv, sot shpesh reduktohen në spektakël ceremonial, që shfaqet në panaire, ekrane televizive apo edhe

në skenat politike ndërkombëtare. Ndërkohë, mendimi kritik, historia e ndershme, letërsia që kërkon të vërtetën, marginalizohen ose heshten. Folklori nuk mund të zëvendësojë kulturën. Nuk mund të jetë përfaqësimi i vetëm i një identiteti që ka edhe mendim, edhe vetëdije, edhe dhimbje. A mendoni se shqiptarët tashmë kanë rrëshqitur drejt një folklorizimi të identitetit të tyre? Si mund të rikthehet kultura shqiptare drejt përmbajtjes pa mohuar format që e bëjnë të dukshme?

FRANO KULLI: Ne kemi modele që nisur nga tradita folklorike, nga lënda, përmbajtja dhe format e saj janë shkruar vepra, që janë fundamente të letërsisë shqipe. "Lahuta e Malcisi" e Gjergj Fishtës është njëra prej tyre. Gjuhëtari ynë më i shquar E. Çabej do të shkruante: "Fishta arriti të ngrejë kështu veprën ("Lahuta e Malcisi") në sferën kombëtare... vepra e tij ka marrë karakterin e një eposi kombëtar. Te ky [Fishta] e kaluara dhe e ardhmja e këtij kombi janë pjekur fatalisht në një pikë simbolike me njëra-tjetrën. Ai madje shton: "nuk mund ta përflasim poetin që ka marrë për lëndë të poemit të tij një trevë njerëzore gjeografisht kaq të ngushtë; sepse te kjo botë e përshkruar prej tij njohin vetveten jo vetëm Malësorët e Veriut, por gjithë banorët e maleve shqiptare, ata të Verilindjes (Kosovë), të Lindjes (Dibër) e të jugperëndimit (Labëri)". (Gjergj Fishta, botim përkujtimuer nën drejtimin e revistës Shkëndia, Tiranë, 1941. fq.36. (Eqrem Çabej, "Epika e Gjergj Fishtës").

Sot trashëgimia jonë folklorike, ajo më e mira thirret në nevojën e mediokritetit si dekor, si



shfaqje pa thelb e përdoret prej tij si idenditeti ynë. Për nevoja e motive jashtë letrare, sigurisht. Teksa për "Lahutën..." ndryshe sa çmonte Çabej, më vonë, në kohën e diktaturës që përcaktuar si vepër folklorizante. Prej interesave politike të çastit dhe asesi si vlersim real e aq më pak për të shërbyer idenditetin kombëtar.

Si mund të rikthehet kultura shqiptare drejt përmbytjes? Kjo do të ndodhë kur entet udhëheqëse të kulturës të vetëdijesohen se përmbytja i dikton format, siç ka qenë qysh në zanafillën e letërsisë e artit e se format pa thelb janë sterile.

HEJZA: Historia nuk është një vijë e drejtë përparimi, ajo është një seri kthesash, dritash dhe terri. Në udhëtimin e saj, shoqëria shqiptare ka pasur momente të mëdha ndriçimi, por edhe periudha të zgjatura errësire. Ndonjëherë është e vështirë të dallosh njërin nga tjetra, sepse drita është errësuar dhe errësira është trajtuar si normalitet. Në cilën kohë shqiptare shihni më shumë dritë, dhe në cilën më shumë errësirë? Dhe çfarë mund të mësojmë sot nga këto cikle historike?

FRANO KULLI: Po e filloj nga ajo më e errta. Pa dyshim ka qenë koha e komunizmit. Një kohë me të gjitha liritë e njeriut të burgosura, mendoj se është fundi i së keqes për njerëzimin, përposë kohës së luftës. Pastaj, nëse flasim për kohë të

ndritshme shqiptare është Koha e Gjergj Kastriotit - Skënderbeut. Atëherë, me të vërtetë koha shqiptare ka ndriçuar edhe në Evropë. Nga koha e re, mundet me u veçue ajo ndërmjet viteve '20 - '40 të shekullit që shkoi. Kurse koha më e lëkundëshme, e paqëndrueshme (oscilante) është postdiktatura. Një kohë tranzicioni ku demokracia është nisur të vijë para më se tri dekadash, po ende rri pezull në ajër; ende nuk e ka prekë tokën shqiptare në dimensionin e asaj që përkufizohet demokraci e shtet i së drejtës. Ajo, që për ne shqiptarët e Shqipërisë ka mbetë ende ëndërr.

HEJZA: Pa etikë, estetika zbrazet. Pa ndershmëri, fjala e bukur bëhet mashtrim. Shqiptari i sotshëm duket se po përjeton një krizë të thellë të ndershmërisë: në politikë, në arsim, në kulturë. E bukura nuk është më e vërtetë, dhe e vërteta nuk është më e dëshirueshme. A mendoni se shqiptarët po vuajnë nga mungesa e një formimi etik dhe estetik? Dhe si reflektohet kjo në jetën kulturore, në shijen letrare dhe në zgjedhjet kolektive?

FRANO KULLI: Në rastin e fjalës publike, kjo mospërputhja e së bukurës si kategori estetike me ndershmërinë e kumtuesit si kategori morale, më tepër se kudo "kërcet" në politikë. Të ndalim për një çast te një politikan, mjeshtër shembullor në artikullimin e fjalës kur ligjëron përpara turmave zgjedhëse. Po kur vjen puna te mbajtja e fjalës së thënë, në kuptimin e përputhjes së premtimeve të artikuluar, atëherë vjen zhgënjimi i madh. Fjala e spërdredhur bukur nuk ka më atë ndjesinë e së bukurës, por të krijon neveri. Sepse raporti i deformuar me të vërteten, zëvendësimi i saj me shpërfaqjen e rrejshme e ka dëmtuar jo pak edhe shijen për të bukurën. Përdorimi i fjalës për të manipuluar e mashtruar është vetë shpërdorimi i saj.

HEJZA: Arsimi shqiptar, nga fillorja deri në universitet, shumë pak, për të mos thënë fare formon ndjeshmëri etike apo estetike kulturore. Nxënësi mëson notën, por jo kuptimin; mëson të kopjojë, por jo të dyshojë. Nga kjo del një brez që mund të jetë teknikisht i formuar, por shpirtërisht i zbrazët, i pambrojtur ndaj vulgaritetit dhe manipulimit. A mendoni se mungesa e një formimi etik e estetik në shkollë është një nga shkaqet kryesore të shterpësisë kulturore që po përjetojmë sot? Si mund të ndërtojmë ndjeshmëri tek brezat e rinj për të bukurën që buron nga e vërteta, dhe jo nga efekti?

FRANO KULLI: Dikur, qysh në klasën e dytë të filllores, mbasi nxënësi të kishte arritur të mësonte shkronjat dhe numrat, aplikojë një lëndë që quhej: bukurshkrim. Ja kategoria estetike: e bukura. Sot ka nxënësi që jo vetëm nuk shkruajnë bukur, po s'dinë të shkruajnë as në kuptimin: "shkrim e këndim". Le më të mendojnë, duke dyshuar e kundërshtuar. Shpesh për këtë i hidhet faji teknologjisë, por mua nuk më duket arsye kjo. Teknologjia, kurrë nuk ka qenë pengesë zhvillimi; e kundërta, po është e vërtetë. Teknologjia nuk është gjë e pabukur. As efektet e saj jo e jo. Përdorimi i saj në raport të zhdrejtë me nevojën për të shkakton efekt negativ. Nuk besoj se është teknologjia që e zbraz shpirtin e që njell vulgaritetin. Veljen e mpakjen e shpirtit e shkakton vehtja, qenia e përshpirtëshme, subjekti, njeriu, pra.

HEJZA: Të shkruash me ndershmëri në një botë të zhurmshme është akt vetmie. Të mos ndjekësh modën, por të ndjekësh të vërtetën, është gjithnjë më e vështirë. Letërsia shqiptare e pas '90-ës ka prodhuar shumë emra, por pak zëra që guxojnë të thonë gjëra të pakëndshme, të thella, të ndershme. Çfarë është për ju "shkrimi i vërtetë"? Dhe a ka ende vend për një letërsi që nuk i përkulet tregut, por ndërton mendim dhe karakter?

FRANO KULLI: Më ka thënë njëherë para do vitesh një shkrimtar i njohur: Ti shkruan kur ke çfarë të thuash. Më ka gëzuar, pa dyshim ky pohim i tij, i bindur se, përposë se më ka ndjekur në shkrimësinë time modeste, është ndalur e ka vrotuar te unë një cilësi, e cila përkon me të vërtetën time, është në rezonancë me idenë që unë kam për të shkruarit. Mendoj se cilësia e të shkruarit fillon pikërisht te momenti i artë, kur ke në vetvehten tënde një turbulencë (shtjellë) mendimesh e ndjesish, të cilat nuk i mban më brenda vehtes, por do ti nxjerrësh, t'i shpërndash për të tjerët. Ky mendoj se është akti i vërtetë i të shkruarit.

- Shpesh më ka ndodhur - më thoshte poeti e publicisti Preç Zogaj - që kur kanë kaluar muaj pa shkruar një poezi, më ka trishtuar mendimi se tani poezia iku nga unë, nuk do të mund ta shkruaj më kurrë. Më thoshte kështu kur ai kishte përmbyllur e botuar librin e tetë me poezi, pas një ecurie të spikatur poetike 40 vjeçare.

Kurse pjesës së pyetjes se a ka vend për letërsi që nuk i përkulet tregut, por ndërton mendim e karakter, kisha me thanë se, në fakt ajo është letërsi, kurse e gjithë pjesa tjetër, që për fat të keq është shumicë, është modë, përshtatje, grafomania, si të duash quaje.

HEJZA: Në botën e sotme, ku ritmi i shpejtë dhe kërkesa për shije të lehta sundojnë skenën kulturore, botimi i një vepre të thellë letërsore shndërrohet në një akt guximi dhe besnikërie ndaj artit. Enti Botues "Fishta" mban këtë barrë, duke u përpjekur të ruajë pasurinë shpirtërore dhe intelektuale të kulturës shqiptare në një treg që shpesh refuzon thellësinë. Nga përvoja juaj në këtë front, cilat janë sfidat më të mëdha që përballen botuesit shqiptarë sot? Si mund të ruhet integriteti artistik dhe thellësia e mesazhit në një realitet ku kërkohet kompromis me shijen, marketingun dhe ligjet e tregut?

FRANO KULLI: Bëhen tridhjetë e dy vjet qysh prej kur e kemi filluar veprimtarinë botuese me "Botimet Fishta" dhe, unë ende i gëzohem, si në ditën e parë lajmit se një ekzemplar i një titulli nga botimet tona shkoi në dorën e lexuesit. Sigurisht edhe se i solli ca lekë në financat e entit botues, por, më besoni se ndjesia e parë e gëzimit më vjen prej faktit, se një libër, i yni në këtë rast, ra në dorën e lexuesit. I bindur dhe i lumtur, gjithashtu se cilido lexuesi i letërsisë së zgjedhur që ne botojmë nuk është kurrfarë simulanti. Ai e blen librin vetëm e vetëm nëse e ka pëlqyer. Këta libra nuk shiten në tendera, të cilët shpesh trillohen, stimulohen për të fituar dikush nga zyrat, ca para, pa kurrfarë brejtje ndërgjegje se mbushin ndonjë cep biblioteke publike me "bërllok".

Deshta të them se është me të vërtetë e vështirë, me ruejt integritetin artistik, sidomos me letërsinë më të mirë të traditës, të cilën ne jemi përpjekur ta risjellim tek lexuesi, por përjetojmë shumë më tepër kënaqësi nga ky akt që vjen prej zgjedhjes sonë të herëshme.

HEJZA: Kur gjithçka harrohet, fjala e shkruar mbetet. Kur zërat shuhën, ajo që është thënë me bindje, me dhimbje dhe me dashuri për të vërtetën, bëhet dëshmi. Në fund, çdo njeri lë pas një fjali. Ndonjëherë është vetëm një varg. Ndonjëherë një pohim. Ndonjëherë një pyetje pa përgjigje. Nëse do të duhej të zgjidhnit një fjali që përmbledh misionin tuaj si publicist, si studiues, si njeri që ka mbrojtur mendimin e lirë, cila do të ishte ajo?

FRANO KULLI: Po, na e thotë ajo sentenca e famshme e latinëve: scripta manent verba volant. Do të ishte vetë e përkryera, nëse secili kur merr mjetin shkruar, të ketë menduar më parë jetëgjatësinë e asaj që do të shkruajë. Unë lumturohem kur mësoj se edhe një grimcë të tekstit tim e ka pëlqyer një lexues të cilin nuk e kam njohur kurrë.

AKULTURIMI I KOSOVËS

Institucionet tona do t'i bëjmë kur vërtet kultura të na bëhet produktive dhe nevojë. Tash për tash, ja ku e kemi kicin dhe jemi të kënaqur të gjithë, me përjashtim të elitës

Vitaliteti kulturor, në lëmenj të ndryshëm të pasurisë sonë shpirtërore, është vështirësuar dukshëm. Kjo është rrjedhojë e krizës së gjithmbarshme ekonomike e politike, veçmas pas marrjes së institucioneve nga ana e uzurpatorëve serbë. Shi për këtë, në këto rrethana të restriksionit të kulturës kur në Kosovë kanë zënë të ngjallen shundi, folklorizmi, komercializmi etj., ankjetën tonë përkitazi me këtë gjendje e përqendruam në tri pyetje:

Sa ka mundësi krijuesi që krizën ta shfrytëzojë si stimul kreativ dhe nëse arrin të krijojë, ç'mundësi ka ai për ta plasuar veprën e vet?

Ç'mund të bëhet më tepër rreth organizimit të jetës institucionale në këto rrethana, kur me radhë janë shuar institucionet më të rëndësishme të kësaj sfere?

Si të ruhet standardi kulturor në këto rrethana të restriksionit të kulturës kur stimulohet shundi, folklorizmi, komercializmi...?

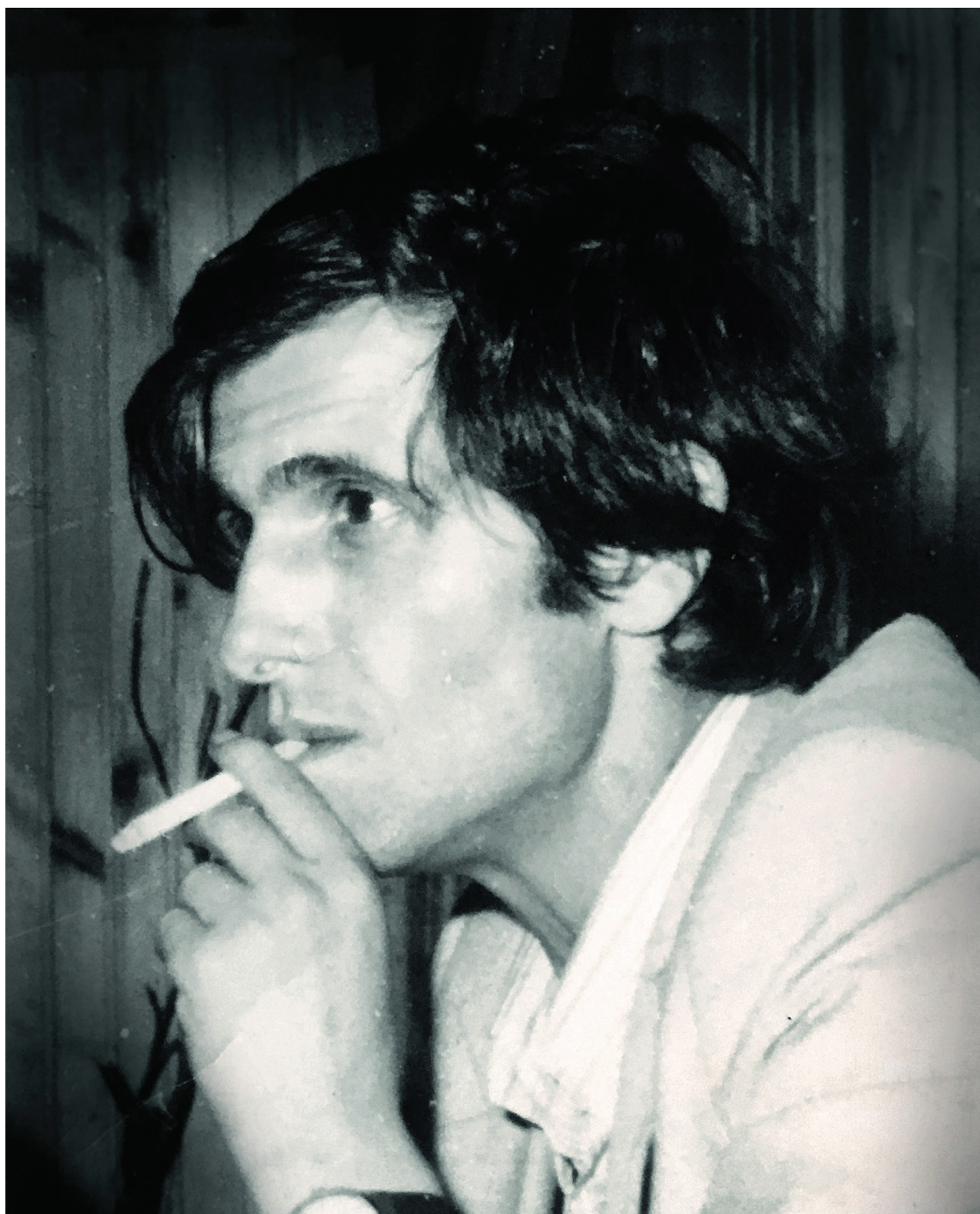
Ekziston parimi religjioz dhe ai komunist që njësoj artistin e kërkojnë si viktimë, si qenie të sakrifikuar që shëmbëllen përvujtëninë e Jezusit ose martirit patriot. Historikisht kriza, jo që nuk mund të jetë farë shtytjeje krijuese, po përkundrazi ajo është armiku më i tërbuar i krijimtarisë. Vetë arti ka prejardhje aristokrate, zanafillën e tij nuk e gjejmë në getot e robërve, por në oborret mbretërore, ku ngopja me ushqimet organike kërkon edhe një ngopje tjetër, ushqimin shpirtëror, artin. Nga kjo përvojë historike mund ta nxjerrim këtë përfundim: robërit nuk kërkojnë art, por bukë. A nuk ju ka rënë në vesh se si sot, gati të gjithë, si në kora, deklarojnë: nuk është kohë kulture kjo, kemi të tjera nevoja? Sikur të kishim pritur kohë të këndojmë atje ku nuk kemi arritur kurrë, njëherë do të na binte ndërmend se kriza sot e shqiptarëve është e vjetër dy mijë vjet. Po edhe në një

liri të ardhshme nacionale, nuk do të mund të privohemi prej krizave të ndryshme.

P.sh. Rusia dhe India (dhe qindra popuj të tjerë) kanë liri nacionale, por jetojnë në krizë permanente, herë sociale, herë thjesht politike. Kriza i pengon të krijojnë, me gjasë, vetëm shqiptarët, ose që të mos flas në mënyrë të përgjithësuar, i pengon vetëm bujkrobërit shqiptarë (fjalën e kam jo për statusin e tyre material, por shpirtëror). Ne gjithmonë dikush nga okupatorët shekullorë na pengon dhe na shkatërron arsimin dhe kulturën, thuajse okupatorët do të duhej të na mbrojnë dhe krijojnë vlerat tona.

Nëse ne në Kosovë, të nënshtroar nga terrori më barbar i Serbisë, vërtet nuk mund të bëjmë krijimtari, të cilën do ta verifikonin si vlerë institutet përkatëse, çka bëjnë sot shqiptarët në Maqedoni, ose ata në Shqipëri? Edhe atje nuk ka teatër as veprimtari botuese, e atje nuk rënkojnë nën pushtetin e Serbisë. Shkurt dhe trup: ne shqiptarët jetojmë në një fazë kur nuk kemi nevojë për kulturë, pos nëse atë na financon shteti. Kurse shtet nuk kemi.

Po në diasporë? Shqiptarët çohen e ndërtojnë kisha e xhamia nëpër Munihi e Bruksel, por teatër dhe veprimtari botuese jo, përkundrazi gjithë botës. Shqiptarët po akulturohen dhe po i kthehen religjionit, pikërisht ashtu si ka kërkuar armiku ynë shekullor. Shqiptarët, që nga Konica e deri sot, ngopen shpejt: i blejnë dy libra si akt patriotik, e jo si nevojë shpirtërore, por kur ia ofron librin e tretë, ai mendon se e ka kryer obligimin e vet ndaj atdheut ose më së paku kujton se po e mashton diçka, kurse ai është shumë i mençur. Unë flas kështu, si nuk ju pëlqen. Nuk dua të këndojuj ninulla. Ta vë në gjumë. Ku mund të ndodhë t'i kesh tridhjetë mijë studentë, e libri të botohet një mijë copë? Edhe këto një mijë copë duhet t'i falësh, që lexuesi yt, posa e kthen kokën, të ta hedhë librin



në shportë të mbeturinave. Dikush do të thotë: ç'faj kanë lexuesit, kur ju nuk dini të shkruani libra? Kurse unë pyes: e ku e dinë lexuesit se ne nuk dimë të shkruajmë libra, kur nuk i blejnë ato?

Një komunist tjetër do të shtojë: populli nuk ka të holla të blejë kulturë. Ka të holla të blejë cigare. E po pa cigare nuk munden. Prandaj munden pa

libra. I mund edhe armiku të tillë, siç po bëhen, pa shkollë e kulturë, një masë e madhe analfabete. Edhe në Shqipëri po presin që shteti t'ua riorganizojë institucionet e shuara të kulturës dhe arsimit. Në Akademinë e Arteve, ku isha në vizitë, profesorët po bënin grevë për të ardhurat, po ama nuk kish kush ndonjë ide si të rifillojë të

punojë teatri në kushtet reale dhe me punë profitabile.

Ka tri vjet që pata shkruar një artikull ku shpreha mendimin se duhet krijuar institucionet tona e të mos varem prej atyre të shtetit, pikërisht se shteti nuk ishte yni, po Serbia kishte në dorë. Ishte koha e Markoviqit (premier) dhe ai na luste t'i blejmë aksionet, por ne pritnim "çka po na japin?" dhe "çka po na japin?" Dy mijë vjet nuk duan të binden shqiptarët se askush asgjë kurrë nuk të jep dhe se duhet ta bësh vetë. Romanin më duhet ta shkruaj unë, se po ma shkroi Gynter Grasi, ai nuk do të jetë roman shqiptar, por gjerman. Institucionet duhet t'i bëjmë shqiptare, që, kuptohet, duhet t'i bëjnë shqiptarët. Si? E po si po dinë dhe po ia dalin shqiptarët të bëjnë transaksione ekonomike me gjithë botën, e nuk po dinë të bëjnë transaksione kulturore? A e dini pse? Sepse ty të duhet të shkruash libra e të vdesësh urie, kurse atij i duhet ta sjellë një shleper kafe.

Ti lirinë do ta blesh me tetëdhjetë marka ndihmë humanitare. Paj, kultura krijohet për shpirt, thua ti, kurse unë them: pasuria bëhet që ta ruajmë për natën kristale, kur t'i teket okupatorit të vijë në shtëpi dhe ta marrë fare, madje duhet ta falënderosh nëse nuk të rrah a nuk të vret. Njëherësh hebrejntë e kishin në dorë krejt kapitalin gjerman, por nuk e kishin në dorë shtetin gjerman. Shtetit gjerman iu tek një natë dhe fill për një natë kristale ua mori pasurinë, e ata i futi në koncentratore. Më tutje çka ndodhi, e dini.

Institucionet tona do t'i bëjmë kur vërtet kultura të na bëhet produktive dhe nevojë. Tash për tash, ja ku e kemi kicin dhe jemi të kënaqur të gjithë, me përjashtim të elitës. A na pëlqen a jo, nuk e di, por po linden profiterët e luftës, e ku ka të tillë kultura këndon këngën e mjellmës. Unë personalisht nuk mendoj se ka ekzistuar ndonjë "standard" kulturor dhe as që është e mundur dikush ta stimulojë shundin dhe folklorin. Një kulturë, së cilës i mungon verifikimi shkencor i vlerave të krijuara, ajo nuk mund të flasë për një "standard" të saj, për një shkallë, përkatësisht për një nivel të garantuar, kurse shundi dhe folklori stimulon veten (e stimulojnë ata që e krijojnë).

Prandaj nuk mund të flasim për "stimulim", por për shkallë, në nivelin tonë, që do të thotë për nevojën tonë konsumuese: shundin dhe folklorin e do publiku ynë dhe pikë. Për hir të krijimtarisë "standarde" nuk do të mund ta ndërrojmë publikun. Shundin e konsumojnë shumica edhe në shtetet e popujve të lirë dhe me traditë mijëvjeçare kulturore, por ata e kanë edhe "aristokracinë

shpirtërore", elitën, proveniencën e superstrukturës shoqërore. E ne? Ta lëmë anash popullin që do këngët me çifteli dhe humorin (pa art) të nivelit të odës, ku e kemi elitën? Dyqind anëtarë të shoqatës së shkrimtarëve, dhe dy herë kaq të kompozitorëve, piktorëve, aktorëve etj., bashkë me ata që ende nuk janë pranuar, bëhen nja një mijë veta, por libri nuk lexohet më shumë se njëqind copë.

Elitaneve na mungon, ne nuk mund t'i mbledhim dyqind veta që nuk do t'u pëlqejë shundi dhe folklori. Ku paska qenë pra ai standardi ynë kulturor? Atë e kemi ekzagjeruar ne, në shtypin tonë, në institucionet që kemi menduar se janë institucione shqiptare, kurse aty vetëm shqip kemi folur dhe kemi kërcyer ashtu si i ka rënë daires tjetërkush.

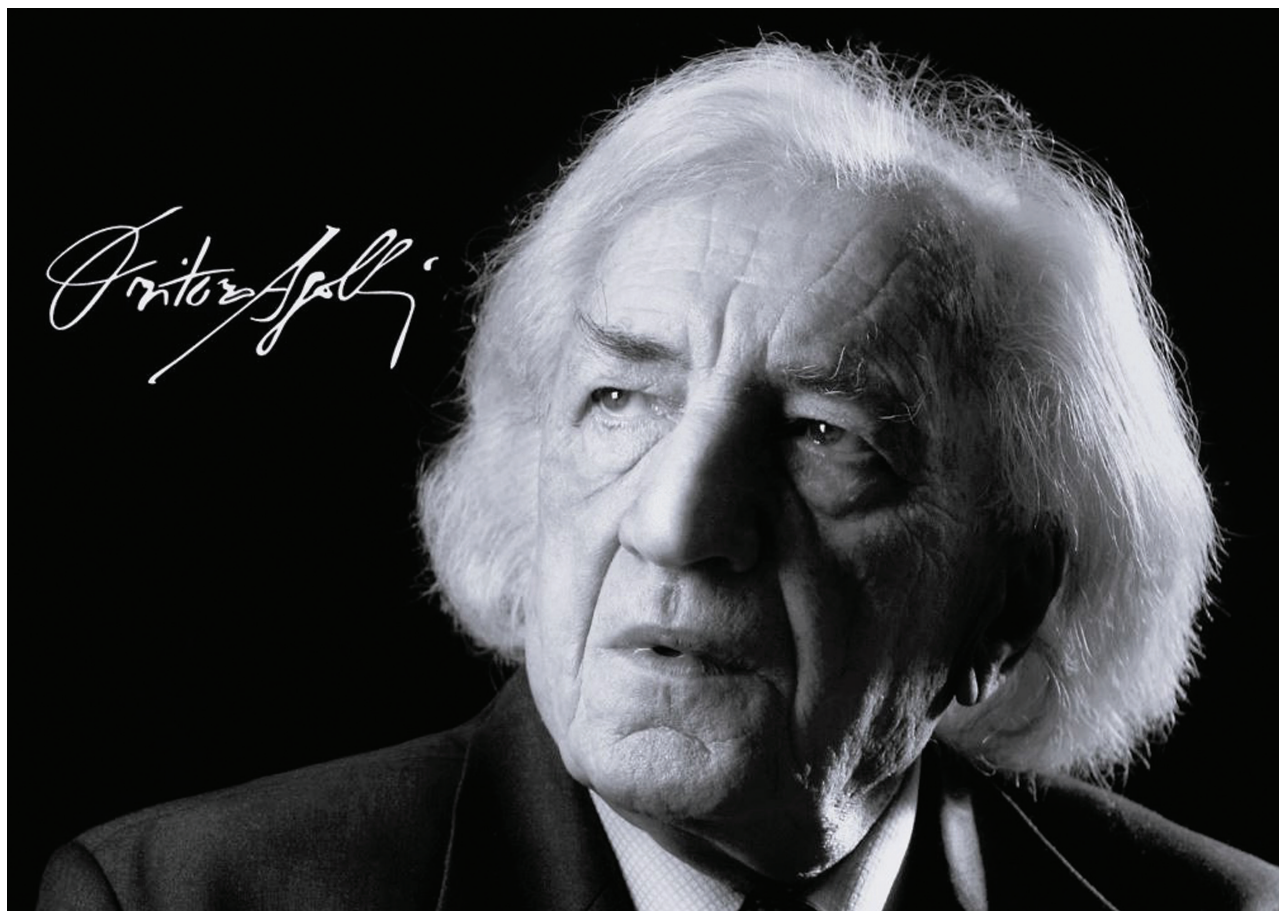
Në proceset e akulturimit të një populli, rol vendimtar kanë ndryshimet ekonomike dhe varësitë politike, të cilat shprehen në prodhimtari, konsum, ndarjen e të ardhurave nacionale dhe në organizimin e punës, e të gjitha këto i ka në dorë shteti, kurse shtetin nuk e kemi në dorë ne, por okupatori. Një popull nuk mund ta zhdukë vetëm lufta, por edhe akulturimi i tij (shkulturrimi). Në tipologjinë e tyre, proceset e akulturimit identifikohen qartë aty ku një kulturë e një kombi dominon mbi kulturën e kombit tjetër, sepse (sipas B. Pernatit) akulturimi përfshin ato dukuri, të cilat paraqiten kur grupet e njerëzve që u takojnë kulturave të ndryshme jetojnë në kontakt të përhershëm – pra si ne shqiptarët me serbët.

Akulturimi paraqet amnezinë historike, shkëputjen nga trashëgimia, që do të thotë ndërprerjen e vazhdimësisë së krijimit të vlerave kulturore. Kur një popullit i mbetet vetëm gjuha e folur që me të ta dëshmojë identitetin e tij nacional, ai shndërrohet në "grup etnik", pa marrë parasysh superioritetin e tij demografik. Këtë fakt më së miri e dëshmon historia e kolonializmit të shteteve afrikane, ku popujt shumicë i ka mbajtur me ndikim kulturor edhe një shtet i vogël si Portugalia dhe Holanda.

Me kulturë një popull mund ta dëshmojë identitetin e vet, e jo me numrin e popullsisë. Nëse shqiptarët së shpejti nuk ia japin rëndësinë që ka kultura, pa kulturë nuk do të mund të fitojnë asgjë tjetër më shumë. Kulturën nuk e sjell liria, por lirinë e sjell kultura. Vetëm njerëzit e dijsëm dhe të fisnikëruar me dije nuk mund të kënaqen vetëm kur kanë të hanë dhe të pinë, po kërkojnë t'i thyejnë prangat e robrit. (BUJKU, 24 gusht, 1993)

Përgatiti: R.B.D.

DRITËRO AGOLLI



Karakteristikë e gjuhës poetike të këtij autori është qartësia shprehëse, mjetet gjuhësore, figuracioni dhe tërë "petku" artistik i zërit, që i referohet një komunikimi të drejtpërdrejtë me lexuesin, ndërsa lexuesi i poezisë së tij është çdo lexues, i të gjitha shtresave shoqërore

Nehas SOPAJ

U lind (1931) në fshatin Menkulas të krahinës së Devollit. Shkollën fillore e kreu në vendlindje, të mesmen në Gjirokastrë, kurse Fakultetin e Gazetarisë në Sankt Peterburg të Rusisë. Një kohë të gjatë punoi në gazetën *Zëri i Popullit*, pastaj ishte shkrimtar i lirë. Shumë vjet ishte deputet i Partisë Socialiste dhe shumë vite kryetar i Lidhjes së Shkrimtarëve dhe të Artistëve të Shqipërisë. Jetoj dhe veproj në Tiranë.

Vepra letrare e Dritëro Agollit e ka marrë sinonimin "tokësor", si simbolikë përgjithësuese e natyrës së artikullimit gjuhësor që ka ajo, sidomos në poezi. Si krijime të bukura dhe

të dëshirueshme, ato kanë një notë të theksuar optimizmi dhe janë të këndshme për t'u receptuar nga të gjitha shtresat e lexuesve. Në gamën e gjerë tematike, kjo poezi dhe kjo prozë nuk dalin nga qarku i njohur i të ashtuquajturit novatorizëm (një emërtim surrogat i modernizmit), që preferon botën e motiveve që burojnë nga poezia rurale dhe urbane njëkohësisht, duke u lidhur me kohën konkrete. Koha e poezisë së Dritëro Agollit është prezenti, aoristi i tij, megjithatë i referohet prezentit që përherë është dominues në të gjitha aspektet në gjithë veprën e tij letrare. Karakteristikë e gjuhës poetike të këtij autori është qartësia shprehëse, mjetet gjuhësore, figuracioni dhe tërë

“petku” artistik i zërit, që i referohet një komunikimi të drejtpërdrejtë me lexuesin, ndërsa lexuesi i poezisë së tij është çdo lexues, i të gjitha shtresave shoqërore, lexuesi i rëndomtë. Ngjyra e zërit të tij është e ëmbël, e dashur dhe e pëlqyer, kurse referencat e brendshme të këtij zëri vibrues, janë temat e nduarndarta, që prej atyre të thjeshta intime, e deri te ato kozmogonike.

QARTËSIA GJUHËSORE

Tema shumë e përsëritur e dashurisë ndaj tokës në veprën letrare të autorit i kushtohet një tradite të gjatë letrare të kultivimit, si një përvojë e artit popullor që do të nënkuptonte kujtesën folklorike në mendjen e poetit. Në “prezentin” me çdo kusht të lokalizuar të autorit, që e bën të duket të orientuar drejt avenirit të së ardhmes, janë idiomat e prezentit të tij, që synojnë kah koha e futurit dhe që qëndrojnë nëpër titujt e librave të tij me poezi, siç janë **Në rrugë dola, Hapat e mi nëpër asfalt, Shtigje malesh dhe trotuare** etj. Qartësia gjuhësore po ashtu nuk i referohet me çdo kusht gjithaq orientimit thjesht “novator”, sa fitohet përshtypja në lexim të parë, sa predispozitat e shpirtit të tij shpërthojnë të hareshëm të muzës së tij poetike, ndërsa këtë e dëshmon një dozë humori në gjuhën poetike të autorit, që është pjesë e talentit të tij origjinal.

Në veprën letrare të Dritëro Agollit temë e përhershme dhe obsesive janë kryesisht ato që lidhen me orientimin e poetikës së tij: temat e rrethit intim kombëtar. Novatorizmi i “importuar” socrealist nga Bashkimi Sovjetik, i reformuar në gjeneratën e “re” në krye me I. Kadarenë, me të dhe me F. Arapin, në fakt me fuqinë e madhe të frymëzimit të autorit bën një evoluim në “artin socialist”, të preferuar prej tij si një nga preferencat e tij intime. Kategoria estetike kohë në poezinë e tij e përsërit klisheun e njohur që e kaluara patjetër të jetë e zezë, ndërkaq ardhmëria patjetër të jetë e bardhë, e lumtur (shih për këtë poemën *Baballarët* dhe *Mundja e Lekë Dugagjinit*). Me gjithë “ngushëticat” e imponuara retrograde të kohës me turbulencat e saj, poezia dhe proza e Dritëro Agollit qëndron në kreun e letërsisë bashkëkohore shqipe në kuptimin pozitiv të fjalës dhe ajo prin edhe sot me lexueshmëri.

Atmosfera, ambienti dhe koha letrare kur D. Agolli u paraqit në letërsinë shqipe ishte koha e lulëzimit komunist në Shqipëri. Nuk është ndonjë çudi se pse një fshatar i Devollit, të cilit i ishin hapur dyert e perspektivës, ta bartë atë barrë-ngjyrë përherë me krenari. Kjo ngjyrë e perspektivës,

me sytë kah ardhmëria, do të jetë fikcioni krijuesi edhe sot në veprën letrare të D. Agollit, pra edhe kur komunizmi nuk është më. Fikcioni letrar i quajtur *sy që shkrepin ardhmëri*, në fund të fundit ideologjitë çfarëdo qofshin ato, i kanë vetëm stoli dhe kurrë s’e kanë mjet karriere përfitimi ose diç tjetër negative. D. Agolli është shembulli i krijuesit i cili nëpër veprat letrare, i stolisur me emblemat komuniste, në fakt më pak se ideologji, propagandoi dashuri, jetë, këngë, mirësi e njerëzi. Një komunizëm që për zot i ka idealet e njerëzores.

Duke qenë nxënës i shkollës së mesme, D. Agolli nisi t’i botojë vjershat e parane shtypin e kohës në *Letërsia jonë* dhe *Letrari i ri*. Më 1958 ai e botoi vëllimin e parë me poezi **Në rrugë dola**, në të cilën u vërejtën ngjyrat dhe tonet e tij të paralirike përplot mall dhe ngrohtësi poetike. Më vonë filluan të rreshtohen veprat e tij poetike, pastaj ato në prozë dhe, në fund, edhe ato në dramaturgji. **Hapat e mia në asfalt, Shtigje malesh dhe trotuare, Mesditë, Komisari Memo, Nënë Shqipëri, Shkëlqimi dhe rënia e shokut Zylo, Njeriu me top, Fjala gdhend gurin, Udhëtojt i menduar, Fytyra e dytë, Baladë për një grua, Arka e djallit, Fletorkat e mesnatës** janë veprat e D. Agollit.

Duke qenë përfaqësues i brezit të dytë të krijuesve bashkëkohorë shqiptarë, fillet e para poetike i mbështet në atmosferën e përgjithshme të kohës, me poezitë që i këndojnë me entuziazëm rindërtimit të vendit pas luftës, ngadhënjimit të socializmit dhe, mbi të gjitha, tokës, jetës, ardhmërisë. Duke u ngjitur për përvojën e traditës letrare gojore dhe traditës së shkrimit shqip të rilindësve, posaçërisht Naim Frashërit, poeti u këndon ngjarjeve të kohës, me vjersha që nxirrnin zërin e lirikut subtil, i këndonte i pasionuar natyrës, bujkut, tokës, atdheut. Qartësia e mendimit, prirja e theksuar shoqërore në artin e tij dhe, në përgjithësi, poezia e angazhuar, futet thellë në mendjet e lexuesve, sidomos me një gjuhë tepër të qartë, që nganjëherë duket e thjeshtë, por në fakt është e mëvetësishme, plot energji dhe zhërvjelltësi me vargun e lirë e të lidhur që ngërthen në vete subjekte të shkurtra me një lakonizëm gati fabuloz që ishte origjinal.

Në vitet e ‘60-ta dhe ‘70-ta, kur autori ynë u afirmua dhe e krijoi emrin e një poeti të njohur, në poezinë e tij afirmative të vëllimeve **Fjala gdhend gurin e Udhëtojt i menduar**, u shqua si mjeshtër që para së gjithash po i këndonte realitetit të ditëve aktuale, pastaj edhe lavdisë së fitores së lirisë të fituar mbi fashizmin, duke e nxjerrë në shesh stilin e veçantë: me fjalë të thjeshta, me fjalë gati pro-

zaike, nëpër mozaikë tablosh gati ezopike shquhej fryma gazmore e përditshmërisë, duke e shkrirë unin e poetit me atë të lexuesit, të cilët ishin të shumtë dhe vinin nga të gjitha shtresat. Karakteristikë e lirikës së tij është shprehja konkrete me pak figura por me kuptime të plota, ndërsa nga figurat që më së tepërmi i përdor poeti janë krahasimet, epitetet dhe ndonjë metaforë konkrete, një gjuhë e kapshme kjo nga të gjitha shtresat e lexuesve. Deklaratat e tij për shtyp se poezia e tij është *poezi e tokës* e mbështet faktin se poezia ka lindur para se të lindte lexuesi i shkolluar dhe kjo e justifikon natyrën e poezisë që lidhet ngushtë me motivet dhe temat që mund të quhen “tokësore”. Diçka të këtillë e kishte deklaruar edhe Pablo Neruda, që gjithashtu për moto e ka tharmin e tokës.

POEZIA LIRIKE

Poezia lirike e D. Agollit, e lindur vetvetiu, nga mendja dhe shpirti, nuk është vetëm deklaratë e thatë, ajo e ka pasionin e dashurisë për tokën, për Shqipërinë dhe për shqiptarët, kultin e barazisë klasore të njerëzve dhe urrejtjen ndaj padrejtësive të njerëzve. Poezitë e tij mund të kategorizohen në këtë mënyrë:

- **Tipi i parë** i poezive të tij janë poezi të angazhuara me thekse të angazhmanit politik, shoqëror dhe, në përgjithësi, njerëzor. Nëse utopia poetike e krijuesit mund të quhet komunizëm, atëherë kjo utopi është e mirë dhe e pranueshme për të gjithë njerëzit.

- **Tipi e dytë** të poezive të D. Agollit mund ta karakterizojmë si poezi meditative, të cilat në të shumtën e rasteve e kanë burimin e poezive të angazhuara shoqërore dhe të cilat nuk e tundin bindjen e poetit për utopinë që ushqen.

- **Tipin e tretë** të poezive e përbëjnë peizazhet, përshkrimet e natyrës, të cilët janë të ngjeshura nga një përvojë e njerëzve (aktantëve lirikë të poetit) dhe të vetë natyrës.

- **Tipi i katërt** i poezive të D. Agollit janë poezitë erotike, të cilët autori i ka të ndryshme, aso që e përshkruajnë femrën me bukurinë e saj fizike dhe shpirtërore, femrën në përvojën e erotikës personale, si dhe femrën me një gjysmëhumori.

- **Tipi i pestë** i poezive të D. Agollit janë poezitë me një ngjyrim të theksuar të moralizimit. Këto janë poezitë e tij të gjata, të cilat dalin si eksperiencë e përgjithshme njerëzore, pse jo edhe si përvojë folklorike, por edhe si eksperiencë individuale jetësore, në të cilët autori derdh një mesazh

ezopik të shprehjes poetike. Poezitë e tilla nuk janë poezi moralizimi, por e kanë konstruktin e poezive që duken të atilla.

Në një prerje tjetër, poezitë e D. Agollit mund t'i kualifikojmë në poezi lirike dhe në poema lirike. Nëse edhe poemën e njohur **Nënë Shqipëri** e kualifikojmë si një poemë lirike, atëherë mund të themi se të gjitha poemat e tij në fakt janë krijime thjesht lirike, ndërkaq duke i kuptuar si krijime të veçanta nga vjershat, poemat e tij kanë një bosht që e ka elementin e veçantisë dhe ato duhen lexuar si krijime që i lidhin me një strumbullar që është epik.

Poezitë lirike të D. Agollit janë të ndërtuara si poezi me temë dhe motiv konkret. Në to poeti e derdh frymëzimin në formën më të re, të formës postrealiste me një ndërtim karakteristik, në të cilin “kallëzimi” poetik i nënshtrohet ndërtimit të formës së zgjedhur. Poeti është këndues i çastit të frymëzimit në hartimin e tij në vargje, derdh motive të ndryshme që ndryshe i quajmë motive të një subtiliteti thjesht lirik. Poeti i këndon me një entuziazëm të thellë lavrës së tokës, ugarit, zogut, bujkut, i këndon njeriut, sidomos socialistit (komunistit), i cili e “shkrin” klasën borgjeze dhe mikroborgjeze në proletariet. Poeti i këndon zogut me një krah të thyer dhe derdh lot për faktin se ai me të vërtetë do të ngordhë. I këndon drithit, bereqetit, kokrrave të grurit, hambarit, kooperativës, vajzukeve kooperativiste, u këndon me një fjalë të gjithë njerëzve të punës, të cilët i buzëqeshin diellit, i cili është socialist, një diell i cili “nxeh” më shumë këtu në Shqipëri sesa askund tjetër në botë.

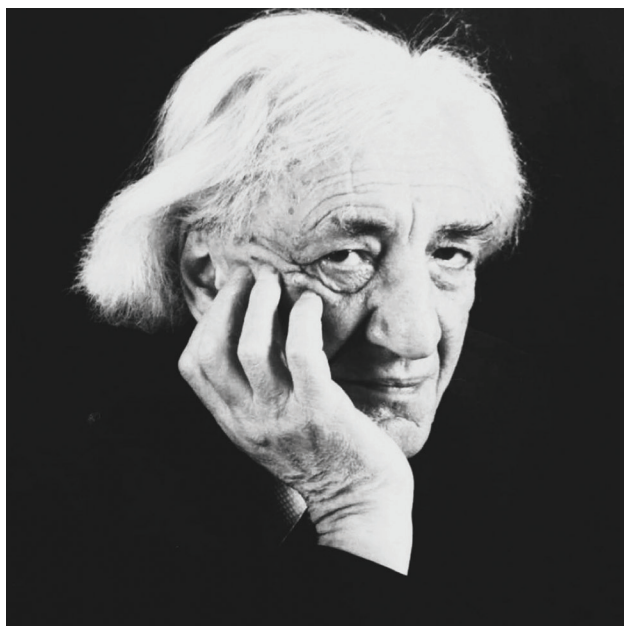
Me një dashuri të madhe ai i këndon jetës, asaj që Zoti ua dhuron njerëzve pa dallime feje, race a ideologjie. Në poezitë e ndryshme dhe në poemat lirikë *Devoll, Devoll, Poemë malore, Nënë Shqipëri* etj. poeti me gaz dhe hare i këndon jetës së re të lumtur në atdheun e lirë. Nganjëherë, gati pavetëdijshtë, duke harruar utopinë komuniste, mu në vllug të diktaturës, poeti do të këlthasë se *një grimëz e tokës së madhe jam unë*, sikur e mbështet teorinë e origjinës biblike-kuranore se njeriu vjen nga dheu. Me gëzim të madh i këndon jetës së njerëzve të së kaluarës e të sotmes, njerëzve që flirtojnë për ardhmërinë e lumtur. U këndon heronjve të rënë jo kaq moti, i këndon Çerçiz Topullit, Muço Matohitit, Maro Podgozhinës, partizanit Meke, njerëzve në traktor e në kombajnë, duke komunikuar me ta sikur të ishin të gjallë. Poezitë e njohura *Mundja e Lekë Dukagjinit, Duke udhëtuar anës së detit, Peizazh me një re të bardhë, Firduzi, Zgjimi i baladave* etj., janë vjersha dhe frymëzime poetike me ndërtim klasik, që i referohen kohës

sonë si përvojë jetësore, si çast i përjetuar, si ekzaltim poetik etj.

Poemat lirike të D. Agollit kanë ndërtim përfaqësues identik si edhe poezitë e shkurta me dallim se ndonjë prej këtyre poemave, autori laton ndonjë ngjarje, ndonjë minisubjekt prej të cilit nxjerr përvojën ose ekzaltimin lirik të çastit të dhënë. Me thekse të lehta të shqiptuara që s'kanë aspak patetikë dhe hipokrizi, poeti e shtron frymëzimin e tij në formën më të realizueshme prej tij. Me poemat *Këngë për babanë dhe veten*, *Devoll*, *Devoll*, *Baballarët*, *Nënë Shqipëri*, *Komunistët*, poeti realizohet në tërësi si kërkues i fatit personal, i fatit të popullit, por edhe i njerëzve në përgjithësi. Ndërtimet e poezive të D. Agollit janë konstrukte të lirikave të mbledhura në një bosht tematik, që përgjithësisht këndojnë me një temp të njëjtë, si edhe poezitë lirike të preokupimeve të natyrave të ndryshme. Natyra e të kënduarit lirik të poetit, nganjëherë me nga një ngjarje, fabul a ministorie, ndërtohet si subjekt i pavarur prej poeme në poemë, por edhe prej kënge në këngë brenda akëcilës poemë. Madhërimi i komunistëve dhe i revolucionit socialist, me theks të veçantë të himnizimi i tokës shqiptare, me një larushi të temave dhe motiveve nga më të ndryshmit, e bëjnë poetin tonë poet që i thur odë ideologjisë që ka përfunduar dhe ato s'duhet kuptuar si ndonjë e keqe shumë të madhe kur në to fisnikërohen ideale të humanizmit njerëzor.

PROZA

Të kësaj natyre, mbase edhe më të dukshme se te poezia, është proza e D. Agollit. Ajo kap një mori me tregime dhe romane të dalluara. Nga fusha e tregimtarisë së tij shquhet tregimi *Njeriu i mirë*, *Apasionata*, *Lamtumirë kapedan*, *Një i tretë*, etj. Tregimi *Njeriu i mirë*, që ka një motiv erotik i cili shtjellon një temë me një kontekst shoqëror. Dashuria e dy të rinjve, të Telo Gorit me Verën, e zhvillon kontekstin e transformimit shoqëror të vendit ku njerëzit akoma e vuajnë smirën hipokrite, siç është, për shembull, ajo e vëllait të Verës. Tregimi tjetër, *Apasionata*, i botuar herët, vë në spikamë një motiv me elemente të moralit. Një prind që e detyron të birin ta mësojë atë që e kishte pasur dëshirë ai vetë (muzikën), sado që për këtë i biri nuk ka talent, e shtron konfliktin dramatik, i cili e bart konfliktin e vetvetes të tjetrit, te i biri. Tregime të ndryshme me motive të luftës D. Agollit më mirë i shkojnë në proza të gjata, te romanet.



Dy romanet me temë të luftës, **Komisari Memo**, 1970, dhe **Njeriu me top**, 1975, kanë për temë një faqe të prozës së autorit tonë, të kaluarën e afërt, atë të Luftës së Dytë Botërore. Edhe pse të dyja këto vepra i ka shkelur rrota e ideologjizmit të sforcuar që kanë ato, sidomos i pari, për shumë arsye vazhdojnë të jenë vepra të lexueshme edhe sot. Romani ka një rrëfim të gërshetuar me një varg interludesh dhe në të rrëfëhet për bartjen e bustit të heroit të popullit, Memo Kovaçit, ndërkaq tërë lënda zhvillohet duke u evokuar Lufta e Dytë Botërore. Në kuadër të romanit shkrimtari krijon atmosferën e luftës, në të cilën konfrontohen aradhet partizane me ato fashiste dhe balliste. Në ballë të luftës qëndron Memo Kovaçi, një komisar që u rri përballë ushtarëve italianë dhe që lufton me ballistët, të cilët janë bashkëpunëtorë të tyre. Atë e shoqëron komandant Rrapo Tabani, një fshatar trim me karakter që është në evoluim nga prapambeturia kah progresivja. Romani sjell humor dhe skena komike që e zbavitin lexuesin.

Ngjashëm si edhe në romanet tona të njohura me motiv të Luftës së Dytë Botërore, si p.sh., **Para agimit** të Sh. Musarajt, **Një vjeshtë me stuhi** dhe **Tri ngjyrat e kohës** të A. Abdihozhës, **Me valët e kohës** të V. Kokonës, në romanin e D. Agollit parakalojnë personazhe me bindje të ndryshme ideologjike, ku shkrimtari në mënyrë aprioristike mban qëndrimin pro apo kundër dhe në këtë drejtim, krahas personazheve të konfrontuara, është edhe ndonjë personazh intelektual, që sipas një inercioni të kohës së klisësë socrealiste patjetër është konformist. Ky është Kristo Borova, me

fëmijët Almën dhe Andrean. Aspektin dramatik të romanit e përbën dashuria e Memo Kovaçit me Almën, ndërsa tërë romani merr kuptim duke e përcjell fatin dhe ngjarjet që lidhen me këtë linjë rrëfimi. Faqja tjetër, me automatizëm negative, është figura e Sali Protopapës, i cili është në krye të forcave balliste dhe qepja e domosdoshme e komunistëve me ballistët ka një fund, i cili për kohën vetëkuptohet se si do të përfundojnë. Romani është përplot ngjarje të dramatizuara, në të cilat dominon dialogu si gjuhë e folur rrëfyese, dialogu përplot humor e momente satirike, që është prirje e natyrshme e D. Agollit, jo vetëm në këtë vepër, por pothuaj në të gjitha veprat e tij në prozë.

Kësaj rruge është romani i dytë i D. Agollit, **Njeriu me top**. Ky roman, më pak i realizuar i autorit, sjell një rrëfim të drejtpërdrejtë nga fundi i luftës. Në fakt, pas kapitullimit të luftës, plaku Mato Gruda merr një top italian të mbetur nga lufta, e ruan në shtëpi kundër hasmit të tij të vjetër, plakut Mere. Gjithnjë me elemente humorit, nga pak të shtirur, Mato Gruda njëherë ia drejton grykën e topit hasmit të tij, por pas një dështimi, fillon të mendojë esëll. Në fund, pas një esëllimi paksa të pamotivuar, ai vendos që këtë t'ia shkrepë armikut gjerman.

Megjithatë, romani, që ka zgjuar kureshtjen e kritikës letrare jo vetëm në vend, por edhe jashtë, në botë, është romani **Shkëlqimi dhe rënia e shokut Zylo**, i botuar në vitin 1973. Në spikamë të romanit është një protagonist burokrat në kohë të rreptësisë komuniste dhe bëmat e tij komike janë minisubjektet e këtij romani, që lidhen me kohën e "mirëqenies" socialiste në Shqipëri. Të gjithë kritikët letrarë për këtë vepër kanë thënë se vetëm një motiv satirik dhe humoristik si ky mund t'i shpëtonte kamxhikut të censurës së kuqe të asaj kohe. Kritikizmi i butakëve nëpër zyrat e administratës, që është në thumb të penës së autorit, na e kujton Kafkën, edhe pse ky roman shumë pak përkon me të. Vetëm dikush si D. Agolli, me prirje të natyrshme të satirizuesit komik, mund t'u qëndronte kohërave të cilat i trajton romani. Më saktë, ajo që me humor fshikullohet brenda romanit, pikërisht ajo ironi thumbuese që zhvesh "mirëqenien" shoqërore të kamufluar mjeshhtërisht para syve të publikut të gjerë, është vlera e vërtetë e kësaj vepre, që në fakt është shpëtimi i saj.

Zyloja dhe Demka, ndihmësi i tij, në roman parakalojnë si dy kolltukofagë që s'bëjnë gjë me vlerë, ndërkohë që tërë shoqëria i tallin dhe i përqeshin. Në sytë e tyre shpotitës, ata s'e heto-

jnë ironinë në sytë e të tjerëve, që i përqeshin. Romani i krijon dy Don Kishotër të administratës shqiptare në kohë të komunizmit, një nga më të rreptit. Gjuha satirike e romanit e zbulon Demkën, ndërkaq nganjëherë jo si Don Kishot, por si Sanço Panço, tek ia plotëson çdo dëshirë zotit të tij. Gjersa tërë kolektivi e shpotisin dhe ai s'ndjen, edhe përpos hijes së rëndë të Arianitit, i cili s'i flet dhe ai prapë s'ndjen, atëherë ky prototip i burokratit shqiptar është i huaj në mesin e shoqërisë shqiptare. Kjo është shpotia e autorit. Nuk ka dyshim se kjo është një ndër veprat më të realizuara artistikisht të autorit, kurse për këtë gjë flet fakti se romani është botuar, ribotuar dhe përkthyer në disa gjuhë të huaja dhe ka bërë jetën e vetë atje.

Në vitin 1978, D. Agolli botoi romanin e tij të tretë, **Trëndafili në gotë**, i cili për motiv merr jetën e një shkrimtari. Ky është Minai, një shkrimtar i ri, i cili niset në një qytezë në malësi, me qëllim që të gjejë një motiv për një vepër të tij letrare. Atje nuk gjen asgjë konkrete dhe tërë koha i shkon kot. Më saktë, e vetmja gjë që i ndodh në këtë shtegtim është udhëtimi me teleferik. Që këtu kjo ngjet si të jetë një tregim për tregimin. Aty parakalojnë personazhet Zana, Mira, Marashi, Prenga etj., por në notesin e shkrimtarit s'regjistrohet gjë, asnjë dramë për veprën e tij të re. Nganjëherë, vepra ngjet sikur je duke e lexuar romanin **Plaku dhe deti** të E. Heminguejt, ku rrëfimi ngjet me pritjen e peshkut që shëtit dhe në fund gjahun ia hanë peshkaqenët. Po a mund të themi se këtu në këtë vepër s'kemi asgjë si lëndë romaneske në këtë roman? Kjo vepër e D. Agollit e "harxhon" materien rrëfyese në shëtitjen e kotë të shkrimtarit Mina për ta gjetur motivin pa subjekt tradicional dhe rrëfimi i tij, megjithatë, arrin që me anë të veprimt të personazheve ta thyjë traditën klasike të krijimit të romanit e, me këtë, ta krijojë një vepër "novatore" të dëshiruar.

D. Agolli është autor i komedisë **Fytyra e dytë**, në të cilën ngjashëm si edhe te romani **Shkëlqimi dhe rënia e shokut Zylo**, në shënjestër i ka figurat e burokratëve të kohës, njerëzit servilë të pushtetit dhe hipokritët e ndryshëm. Qëndrimi i tij i vë në bisht të lahutës parazitët, njerëzit që e udhëheqin shoqërinë. Drama tjetër, **Baladë për një grua**, e trajton motivin e gruas dhe botën e saj intime, personalitetin e saj karshi mashkullit. Duke e vënë në veprim një mashkull me profesion të shkencëtarit, autori do t'i nxjerrë në pah dallimet gjinore mes mashkullit dhe femrës, sidomos duke e lëvizur përpara pozitën e gruas në shoqëri. Dritëro Agolli ndërroi jetë në vitin 2017.

ME KRIJIMTARINË E NATASHA LAKOS



Natasha Lako, me veprën e saj ka dhënë një kontribut të vyer në letërsi. Ajo është evidentuar, jo vetëm si një zë i fuqishëm poetik, por edhe si një figurë kyçe në zhvillimin e letërsisë bashkëkohore shqiptare

Nga Majlinda RAMA

Pas Luftës së Dytë Botërore, hapësira për gruan krijuese në letërsinë shqipe u bë më e madhe, por ende mbeti e kufizuar. Autore si Arsino Bino, Adelina Mamaqi, Lavdie Leka, Helena Kadare, Klara Kodra dhe Eglantina Mandia, kontribuan në diversifikimin e skenës letrare, duke shënuar

dukshëm procesin e ndryshimit. Në vitet '70, krijuese si Vllasova Musta, Shpresa Vreto dhe Feride Pappleka spikatën me krijimet e tyre, në të cilat eksploruan tema sociale dhe moderne. Ky rrugëtim i gjatë dhe kompleks i grave në letërsinë shqiptare dëshmon për përpjekjet e tyre për të sfiduar barrierat shoqërore dhe kulturore, duke kërkuar

një vend të denjë në historinë letrare të vendit. Në këtë kohë, një figurë tepër e veçantë, që shënoi një kthesë thelbësore dhe hapi shtigje të tjera në letërsinë shqipe femërore, ishte Natasha Lako.

Natasha Lako, me veprën e saj ka dhënë një kontribut të vyer në letërsi. Ajo është evidentuar, jo vetëm si një zë i fuqishëm poetik, por edhe si një figurë kyçe në zhvillimin e letërsisë bashkëkohore shqiptare, duke shfaqur një dëshmi krejt të veçantë mbi rolin dhe zërin e gruas në letërsi, të cilin e bëri më dominant. Përmes vargjeve të saj, Lako krijoi një dimension të ri të poezisë, ku narrativat personale dhe kolektive të gjinisë së brishtë ndërthuren në kontekste psikologjike dhe filozofike përtej sfidave historike, sociale dhe kulturore.

Në një kontekst të tillë pra, ku zërat femërorë ishin shpesh të marginalizuar, Natasha Lako arriti të përfaqësojë një kategori të veçantë poetike, ku ndjeshmëria, botëkuptimi dhe universaliteti i mendimit të saj gjetën hapësirë për t'u dëgjuar dhe u bënë imponuese në zërin e kohës. Ajo i dha impulse të tjera krijimit, duke pasuruar traditën e nisur nga pararendëset e saj. Natasha Lako dalloi si një zë original dhe ndikoi në perceptimin e poezisë së shkruar nga gratë. Pra, kontribuoi në formësimin e një identiteti të ri letrar, ku zonjat krijuese dolën nga hijet dhe u bënë pjesë e rëndësishme e diskursit letrar kombëtar.

Sigurisht që, kontributi i Lakos është veçanërisht i rëndësishëm për krijimin e kësaj hapësire të lavdishme për gratë në letërsinë shqiptare, duke përfaqësuar një ndërthurje të fortë mes frymëzimit artistik dhe qëndresës ndaj sfidave të kohës, por në rrafshin e letërsisë kombëtare, Lako u bë e barabartë me zërat që e udhëhiqnin mendimin në këtë periudhë letrare, ajo vendosi standarde të reja për poetikën shqiptare dhe i dha poezisë një rol emancipues, duke shndërruar vargun në simbol të rezistencës publike, duke i dhënë fytyrën e guximit e të barazisë, duke i dhënë letërsisë hapësira të reja, të thelluara në vetëdijen qytetare dhe emancipimin shoqëror. Poezia e saj qysh në fillesat e veta reflektoi një frymë të avancuar, të mbushur me frymën e qytetarisë dhe përparimit, duke e lidhur letërsinë shqipe me rrjedhat moderne të mendimit nga ku transmetoi mesazhe universale. Sot, Natasha Lako është një figurë komplekse që duhet lexuar në disa plane: si poete, skenariste, eseiste dhe si një grua që vazhdon të kontribuojë në emancipimin e mendjes njerëzore, hapjen e poezisë, letërsisë.

Natasha Lako karakterizohet nga një narrative poetike krejtësisht e veçantë. Poetja ka fuqi të thellojë dhe pasurojë mendimin, shtron probleme të ekzistencës, të qenies, sfidon kufizimet tradicionale, sjell frymë të re dhe bashkëkohore, duke shprehur shpirtin e lire, përçon ndjenjë zhvillimi dhe hapeje ndaj të resë, shfaq me autoritet absolut lirikën refleksive. Madje edhe në lirikën intime, Natasha është thellësisht refleksive. ("E përkëdhelur dhe e papërkëdhelur", "Kërkohet urgjentisht një univers tjetër", "Të presim dhe pak", "Unë dhe perandoria ime e vogël", "Piano, piano", "Nuk më lë bora të shoh", "Gjethet bien çdo vjeshtë", "Këngë e menjëhershme dashurie", "Prej dashurisë asgjë s'është shfaqur).

Universi krijues i Natasha Lakos plotësohet nga libri i saj i fundit, "Njeriu si një tjetër", një vepër që eksploron lidhjen e pandashme mes letërsisë dhe filozofisë dhe ofron një alternativë leximi mbi fenomene dhe procese të ndryshme letrare. Ky libër i veçantë udhëton përmes kohës dhe bashkon në një dialog gjithëkohor, autorë që u përkasin periudhave dhe konteksteve të ndryshme letrare. Autorja synon të zbulojë thelbin e natyrës njerëzore përmes krijimtarisë letrare. Këto ese ofrojnë një perspektivë të thellë mbi rolin e letërsisë në formësimin e mendimeve dhe ndjenjave që na përcaktojnë si individë.

Komunikimi nga një shekull në tjetrin, nga një botëkuptim në tjetrin, nga një gjuhë në tjetrën, nga një filozofi në tjetrën, por duke raviguar për të gjetur të ngjashmen, të përafërtën, të përbashkëtën, është një proces që i lejon studiueses të krijojë lidhje midis ideve dhe temave që janë relevante për periudha të ndryshme historiko-letrare, duke reflektuar përvojat, ndjenjat dhe vlerat artistike si mjete që mbajnë gjallë mendimin, por edhe që rezonojnë universalen në letërsi.

Natasha është lexuese e vëmendshme dhe e informuar mirë. Ajo di të paraqesë pa i cenuar, një sërë gjendjesh dhe pasqyrimesh, duke bashkuar p.sh. personalitete si Herakliti me Pjetër Bogdandin, Naim Frashërin me Walt Whitman, De Radën me James Joyce. Udhëton përmes Eposit të Kreshnikëve, duke na sjellë një lexim tjetër të fuqisë së Mujit dhe magjisë së zanave, për të vazhduar me Pirandellon (i frymëzuar nga një shfaqje e dhënë në Tiranë) dhe Medean tragjike, etj

Meqë po veçoj disa syresh prej shkrimeve të këtij libri, dua të nënvizoj shkrimin e tri letrave për "Rapsodinë e këngëve arbëreshe", ku autorja e thekson De Radën "si gjeniu i letrave dhe i fateve shqiptare", për të vijuar me Asdrenin, Hasan dhe

Hoxha Tahsin, Migjenin, duke shënuar kulme të reja me "Kukullën" e Kadaresë, që për mua është shkrimi më i bukur i librit.

"Kukulla" kthehet në një embrion të fatit të femrës në përgjithësi, një fat sa elegjiak edhe ngadhnues, që përmban në vetvete misterin e përparimit të kthyer drejt enigmës dhe errësirës, njësoj si në bisedat e Kadaresë me Vosnjesenskin. "Kukulla" është megjithatë një personazh real, që jeton në një shtëpi të gurtë, ku vjen një kohë kur gratë e moshuara e kanë për zakon të mbyllen brenda, në ngjashmëri të përkundërt me priftëreshat e lashtësisë, që duhet të vdisnin para kohe. Megjithatë, kjo kukull duket sikur jeton njëkohësisht jashtë një realiteti, atje ku me sa duket e vendos vetë shkrimtari aq sa për Kukullën 'mund të pranohej gjithashtu prej të gjithëve se madje edhe një luftë e tërë botërore, mund të përmbli dhej në një parfum të humbur'. Romani "Kukulla" formëson njëkohësisht një vetëmbrojtje të një virgjiniteti shoqëror. Lumturia dhe mendjemadhësia për këtë personazh të rrallë, kur zotërohen, janë krejt të natyrshme ose e njëjta gjë". (Shkëputur nga libri "Njeriu si një tjetër").

Është e rëndësishme të theksohet se Natasha nuk ndjek një plan të rreptë për të hulumtuar në studimin e një epoke, rrethane apo autori të zgjedhur. Origjina e motiveve të saj është spontane dhe e lidhur kryesisht me leximet, emocionet prej shfaqjeve teatrale, bisedat apo ngjarjet që ajo përjeton. Përmes këtyre përvojave të pasura, ajo thellohet në një mënyrë fare organike në analizat e saj krejt të veçanta dhe origjinale, duke ndërthurur një individualitet të mëvetësishëm në fushën e studimit dhe esesë. Përveç kësaj, në këtë libër, Natasha Lako reflekton mbi konceptin e "Njeriut tjetër" brenda secilës qenie njerëzore, një nocion që qëndron i pranishëm në çdo individ dhe që shpesh e njohim vetëm në kontekste specifike, veçanërisht gjatë leximit ose rileximit të autorëve të ndryshëm. Përmes kësaj lenteje, ajo thellohet në mendimet dhe përvojat që manifestohen nga situata të ndryshme, duke ofruar një pasqyrë të re mbi krijimtarinë dhe ndërveprimin e mendimeve kulturologjike, me qëllimin për të theksuar perspektivat dhe teoritë që lidhen ngushtësisht me kulturën në përgjithësi dhe letërsinë në veçanti.

Natasha ka arritur të krijojë një lidhje të fortë me lexuesit përmes këtij libri, i cili është esencial për çdo student të letërsisë dhe arteve, si dhe për çdo lexues të zgjedhur që aspirojnë të arrijë nivele njohëse të kësaj disipline. Në këtë vepër, Lako paraqet polifoni idesh, trajtesash dhe autorësh,

duke i zhdukur kufijtë kohorë dhe gjeografikë dhe duke unifikuar traditat kulturore në një tërësi koherente. Ajo nuk mbivendos mendime, por ofron një manifest shpirtëror dhe argumentues, një platformë të mirëstrukturuar, me logjikë, mendim dhe stil, duke krijuar kështu një individualitet të theksuar edhe në këtë fushë, përveç shkëlqimit që e shoqëron si poete elitare dhe skenariste e dhjetëra filmave ndriçues të çdo kohe.

Arti i letërsisë është i integruar në vetëdijen e Natasha Lakos, me çdo formë komunikimi që ajo zgjedh për t'u drejtuar lexuesit. Në këtë kuptim, lexuesi bashkëkohor dhe ai i së ardhmes duhet të ndalet tek ky libër, jo vetëm si një produkt letrar, por edhe si një riformulim i kuptimit më të gjerë kulturor. Vepra shkon përtej kufijve të letërsisë dhe prek fushat e psikologjisë dhe filozofisë, duke i lidhur ato me qenien dhe kuptimin human. Qëllimi i autores është të ofrojë impressione të leximeve të saj personale dhe refleksione mbi çështjet dhe fenomenet letrare, periudha të ndryshme dhe autorë të njohur, siç e vumë në dukje më sipër, por, ajo nuk i shmanget eksplorimit të shtresave filozofike që lidhen me botën, njeriun, ekzistencën dhe jetën në të gjitha dimensionet e saj. Në një mënyrë të re, Natasha paraqet esenë moderne, duke shfrytëzuar intuitën e saj krijuese dhe analitike për të trajtuar zhvillimet e reja në këtë zhanër. Ajo ndërton një sistem shenjash që paraqitet si një repertori i konvencave letraro-figurative, gjë që shfaq kuptime tërësisht të reja. Kjo qasje e ndryshme, larg formateve tradicionale të kritikës, e bën atë një udhërrëfyese të re për lexuesin bashkëkohor.

Natasha Lako paraqet një autenticitet të veçantë, duke u dalluar qartë nga autorët e tjerë. Me një stil dinamik, ajo ofron trajtesa, motive dhe tematika që shpesh ndonëse në dukje, duket se nuk kanë lidhje të drejtpërdrejta me njëra-tjetrën, ato bashkohen thelbësisht përmes parimeve dhe ideve të përbashkëta, duke u pikëtakuar në mesazhe, qasje të ngjashme dhe diskurse të larmishme. Lako nuk ndjek modele ose teori të gatshme, pra prezantime skematike, por përqendrohet në realitetet dhe universet që përzgjedh të hulumtojë dhe kjo gjetje i jep një liri të pafundme për të eksploruar, më mendjehapur dhe pa asnjë paragjykim në botëkuptime të reja për lexuesin. Qasja e saj e sinqertë në interpretim dhe logjikë vjen si model frymëzues për lexime të tilla alternative.

Në parathënien e librit "Njeriu si një tjetër," Natasha Lako shfaqet me modesti për lexuesit, duke paraqitur për ta një perspektivë të qartë dhe



autentike mbi thelbin e qëllimeve të saj shprehëse. Ajo thekson se ky libër nuk synon të jetë një vepër e strukturuar mbi teoritë apo skemat e një kritike letrare të mirëfilltë. Megjithatë, në një kontekst ku kritika letrare në Shqipëri përballet me një mori sfidash dhe boshllëqesh, kjo vepër e Natasha Lakos shfaqet si një udhërrëfyes i vlefshëm për lexuesin, veçanërisht në një kohë kur letërsia dhe kultura kanë përjetuar një çorientim të thellë. Kjo polifoni idesh i jep veprës "Njeriu si një tjetër" një karakter të veçantë dhe e fton lexuesin të angazhohet në lexime të reja dhe interpretime të shumanshme.

Dhe në mbyllje desha të theksoja se "Njeriu si një tjetër" është një vepër që e fton lexuesin të angazhohet me letërsinë dhe filozofinë në mënyra të reja dhe interpretative. Ky libër ofron jo vetëm një pasqyrë të mendimit letrar bashkëkohor, por gjithashtu grishje për reflektime mbi njeriun, qenien dhe ekzistencën njerëzore.

Për të sjellë më afër dhe më plotë korpusin e veprës së Natasha Lakos, po përmbledh një jetëshkrim të shkurtër të saj: Vëllimet e saj poetike, "Marsi brenda nesh" (1972), "E para fjalë e botës" (1979), "Këmisha e pranverës" (1984),

"Yllësia e fjalëve" (1986), "Natyrë e qetë" (1990), "Thesi me pëllumba" (1995), "Këmbë dhe duar" (1998), "Perandoria e barit" (2002), "Lëkura e ujit" (2005), dhe "Qielli i lënë përgjysmë" (2011), "Kundërpërfytyrimi", që njohu disa botime, më i fundit ai i Onufrit (2023). Ajo gjithashtu botoi ese/studime si, "Energjia filmike" (2006), "Njeriu si një tjetër", (2023) dhe romanin "Stinët e jetës", ndërsa skenarët e saj për filmat përfshijnë, "Mësonjëtorja", "Një emër mes njerëzve", "Fjalë pa fund", "Muri i gjallë", "Partizani i vogël Velo", "Rruga e lirisë", "Një vit i gjatë", "Plumba perandorit", "I paharruari", "Fletë të bardha", "Lule të kuqe, lule të zeza", "Përcjellja", skenarët e dokumentarëve, "Shkronjat e pavarësisë", "Te fala Ndreka Luca", "Koha e Pelikules (Xhanfise Keko)", "Rikard", kush-tuar aktorit dhe regjisorit Rikard Ljarja. (Një pjesë të tyre, me regji të bashkëshortit të saj, aktorit dhe regjisorit, Mevlan Shanaj). Natasha Lako është përfshirë në disa antologji botërore të poezisë dhe në përmbledhje ndërkombëtare poetike. Ajo ka vazhduar të sjellë poezi të reja dhe botime të shumta, duke shfaqur një jetë krijuese aktive, çka e veçon nga bashkëkohësit e saj.

PANTEIZMI DHE BEKTASHIZMI NAIMIAN NË SHËRBIM TË KOMBIT

(Me rastin e 125 vjetorit të vdekjes së Naim Frashërit)

Nga Prof.dr.Vebi BEXHETI

Figura më e shquar dhe më e ndritur e Rilindjes sonë Kombëtare është poeti, mendimtari dhe atdhetari i madh, Naim Frashëri. Ai me tërë qenien dhe fuqinë kreative intelektuale u vu në shërbim të kombit. Vepra e tij ishte dhe është udhërrëfyes për popullin shqiptar. Kjo fuqi krijuese luajti rol të madh historik e kulturor sepse është kuptimplote, e gjallë dhe e fuqishme. Krijimtaria e tij që u shqua gjatë kohës së Rilindjes, e që mbeti e freskët dhe frytdhënëse edhe sot, është nxitëse dhe burim i pashtershëm për ngritjen e ndërgjegjes kombëtare. Vepra e tij në radhë të parë i kushtohet atdheut dhe popullit të vet, por ajo ndonjëherë i kalon kornizat kombëtare dhe i takon njerëzimit në tërësi. Naimi është para së gjithash humanist, që për të mirën e popullit flizon dhe digjet si qiriri për t'i bërë dritë tjetrit. Edhe bindja fetare e Naimit është në shërbim të njeriut dhe njerëzimit. Ai kishte fituar dije bashkëkohore në ndikimin e shkrimtarëve dhe filozofëve të racionalizmit dhe iluminizmit në njërin anë, dhe atyre të Lindjes me besim islam të sektit bektashian.

Naimi ka qëndrimin e vet edhe ndaj fesë, sidomos kur ajo mund të ndikojë në përçarjen midis njerëzve. Te Naimi qëndron edhe vetëdija për vëllazërinë e njerëzinë pa dallim feje, prandaj me vargjet:

*"Çdo njeri vëlla e kemi,
Gjithë nga një baltë jemi,
Kemi një shpirt një vetijë,
Jemi gjithë një fëmijë.
Një mëmë e një atë kemi
Me një fytyrë po jemi".*

ai tregon zemërgjerësinë për respektin ndaj njeriut dhe njerëzimit në përgjithësi. Si asnjëherë më parë, në shpirtin e tij krijues ishin harmoni-

zuar aq bukur dashuria ndaj kombit të vet dhe njeriut si qenie njerëzore, sepse sipas tij njeriu lindi u çiltër ashtu si fëmija, ai ishte pjellë e një krijuesi dhe ka të drejtë të jetojë i lirë, pavarësisht dallimeve të imponuara nga shoqëria. Këto ide fisnike për respektin gjithënjëzësor nuk e zbehën fare ndjenjën e tij për kombin e vet, dhe fenë që i përkiste, përkundrazi i magjepsi zemrat e bashkëkombësve të krishterë. Me ardhjen e tij në letërsinë shqipe, prirjet e kësaj letërsie dhe të kulturës shqiptare në përgjithësi, ngrihen në një shkallë dukshëm më të lartë të cilësisë mendore, diturore dhe artistike.

Në veprën Naimit për herë të parë në historinë e letërsisë shqipe, me qartësi të theksuar mendore, kuptimore dhe emocionale përmbledhen dhe njëkohësisht, nyjëtohen jo vetëm prirjet kryesore kombëtare ideore, letrare e gjuhësore të Rilindjes Kombëtare, por edhe prirjet kryesore kombëtare letrare dhe gjuhësore, pothuajse prej shkrimeve të para shqipe (Rexhep Qosja, Naim Frashëri, vepra 1, Tiranë 2007, f. 13).

Në shumëllojshmërinë e veprës së Naimit ndikoi ambienti familjar, besimi bektashian, letërsia antike greke e romake dhe idetë e iluminizmit dhe të romantizmit evropian. Kur i kemi parasysh të gjitha këto, e kemi lehtë të konstatojmë pse Naimi u gjend në një udhëkryq midis civilizimeve e kulturave, në atë të Perëndimit dhe të Lindjes. Mendimi iluminist rrezatoi dukshëm te një pjesë e madhe e mendimtarëve shqiptarë, madje u bë sundues edhe në botëkuptimin e tyre. Këto ndikime që vijnë nga perëndimi depërtuan edhe në botën shpirtërore nëpërmjet veprave të Naim Frashërit. Aspektet filozofike mbi jetën dhe vdekjen, të bazuara gjithashtu në filozofinë pozitiviste evropiane, edhe për Naimin ishin mësim se si



njerëzimi duhej të shpëtojë nga kotësitë e filozofive të vjetra. Nga ana tjetër, Naimi nuk mundi e as që dëshoi të shkëputet nga botëkuptimi fetar islam pa besimin monoteist duke e përkrahur bektashizmin. Këtë e dëshmon me poemën "Qerbelaja" dhe përmbledhjen poetike "Fletore e bektashinjtë", apo ndonjë krijim tjetër.

Deri më tani shumë studiues të veprës së Naimit u angazhuan të vijnë në një përfundim lidhur me atë se a ishte Naimi nën ndikimin e filozofisë materialiste, a kishte pikëpamje, monoteiste apo panteiste. Pati edhe të atillë që dhanë vlerësime se Naimi në disa vepra të tij prezanton vetëm pikëpamjet fetare islame të bazuara në ajetet kuranore. Lidhur me këto, mendojmë se për Naimin vlen vetëm një e vërtetë kryesore. Të gjitha angazhimet e tij për të prezantuar frymën romantike, që padyshim u ndikua nga ai evropian, dhe pikëpamjet iluministe e racionaliste që nëpërmjet panteizmit të tij të kalojnë te një besim qoftë edhe thjesht islam, ishin në interes të kombit dhe të atdheut të tij. Vetëm duke u nisur nga kjo e

vërtetë, më lehtë mund t'i kuptojmë edhe pikëpamjet racionaliste, iluministe e panteiste që vijnë nga Perëndimi dhe ato të ngjashme me parimet fetare islame të sektit bektashian dhe të filozofisë së Lindjes në përgjithësi. Elementi fetar bektashian dhe ai panteist ishin në shërbim të formimit moral e shpirtëror të shqiptarëve. Kjo është me rëndësi për Naimin dhe veprën e tij. Edhe vlerësimet se Naimi ishte një besimtar që u bazua në parimet uranore, por që qenka infektuar nga pikëpamjet racionaliste e iluministe të Dekartit, të Volterit e të Rusoit, deri te ekstremi tjetër se ai qenka bile edhe ateist, janë tërësisht të pabaza. Këto dilema, që edhe sot janë ndonjëherë aktuale, nuk e luhatin të vërtetën për të konstatuar se Naimi ishte dhe mbetet me rëndësi historike për kombin. S'ka dyshim se Naimi është religjioz, është teist, por feja në kuptimin e tij nuk është kurrfarë veçantie e kombit dhe kërkon me ngulm zhdukjen e ndasisë fetare ndër shqiptarët, thotë Rexhep Qosja (Naim Frashëri-Vepra 1, Prishtinë 1978, f. 18)

Duke u nisur nga ky konstatim, lehtë vijmë në përfundim se panteizmi naimian si mishërim i natyrës me zotin është shumë i pranishëm në veprën tij. Vetëm një prezantim i këtillë i natyrës do të mjaftonte për të shprehur edhe kulturën fetar mysliman, edhe atë të krishterë nga njëra anë, dhe dashurinë e shqiptarit për trojet e veta që për të janë të dashura ashtu siç është edhe vet Zoti, ai zot që gjendet edhe në malet e Shqipërisë:

*Nat' atje është tjetër natë dhe dita tjetër ditë,
Në pyjet e gjelbëruar, atje rrijnë Perënditë
(Bagëti e Bujqësia)*

Naimi edhe kur shpreh besimin në një Zot, ai Zot për të nuk është Allahu që e krijoi njeriun dhe gjithësinë, ai që do t'i gjykojë gjyhnagarët në botën e amshueshme. Ai është herë perëndi, e herë zot. Dashuria e tij ndaj asaj perëndie nuk është më e fuqishme se ndaj pyjeve, shkëmbinjve dhe lumenjve të Shqipërisë. Edhe njeriun, edhe bagëtinë ai i do njëllë sikurse perëndinë:

*"Dhe njerinë dhe bagëtinë,
Dhe gjithë ç'është në jetë
I dua si perëndinë"*

*Se nga do që kthejnë sytë
Shoh atje zotin e vërtetë
Ç'është një e s'ka të dytë
(Jeta)*

Siç vërehet në këto vargje, krijuesin e njerëzisë dhe të gjithësisë, pra zotin ose perëndinë e shih kudo, ngado që i kthen sytë, megjithatë ai është një dhe "s'ka të dytë". Pra, besimi monoteist i tij mbetet i palëkundur edhe kur i shpreh pikëpamjet panteiste.

Naimi here e konsideron zotin si krijues të gjithësisë dhe njëherit atë e paraqet me fizionominë e çdo gjëje të bukur të natyrës. Edhe lulet duken me fizionominë e tij, gjithë gjërat që nuk mund të numërohen e mbajnë emrin e tij:

*Emrin e atij çdo lule e ka në ballë.
Gjithë gjërat që nuk numërohen dot
Shqipërojnë emrin e Krijuesit Zot.
(Zoti)*

"Çdo gjë që shohim është Zoti i vërtetë, e çdo gjë që dëgjohet është zëri i tij", thotë Naimi në poezinë "Perëndia", kurse në poezinë "Besojmë", poeti këtë e dëshmon me vargjet:

*Besojm Zotnë ç'është i vërtetë,
Se gjith ç'shohim është ay vetë.
(Besojmë)*

Siç shihet, e vërteta e besimit në Zot për Naimin nuk është asnjëherë e dyshimtë, sepse atë poeti e konkretizon me diçka që duket, ajo është çdo gjë që e rrethon njeriun.

Aspekti fetar naimian duhet shikuar gjithanshëm duke i analizuar të gjitha pikëpamjet e tij që kanë të bëjnë me fenë dhe kombin. Kur t'i kemi parasysh të gjitha këto, edhe çështja e besimit në veprën e tij, si çështje më e ndjeshme e më komplekse, do të mund të kuptohet shumë lehtë nga lexuesit, e sidomos nga studiuesit e kësaj veprë. Ky konstatim aspak nuk e përjashton edhe ndikimin e librit të shenjtë-Kuranit në disa vepra të poetit, e sidomos në atë "Mësimë". Edhe në këtë vepër, ku elementi fetar islam është më i dukshëm, Naimi nuk paraqitet një fetar aq i disiplinuar. Ai e porosit popullin ta duan dhe t'i luten Zotit të madh e të vërtetë, por ai gjithashtu e porosit shqiptarin ta dojë më tepër atdheun dhe gjuhën amtare:

Duaj zotn' e madh e të vërtetë dhe falju duke i bërë mirë njerëzisë.

*Duaj më shumë nga gjithë Mëmëdhenë,
mëmëdhetarët dhe gjuhën tënde.
(Mësimë)*

Pikërisht në këto qëndrime të Naimit mbi fenë dhe besimin, që nuk paraqiten vetëm bardhë e zi, e kuptojmë më lehtë edhe praninë e panteizmit që

paraqitet aq dendur në disa vepra të tij. Adhurimi i natyrës, por edhe bukuria e hënës, e diellit dhe e yjeve, për Naimin janë vet Zoti, sepse pa to nuk ka jetë, që do të thotë se zoti i Naimit është padyshim krijues edhe i gjithësisë por njëkohësisht ajo gjithësi është edhe vetë Zoti.

*Është në shesh Perëndia,
I verbëri s'mund ta shoh
Ajo është gjithësia,
I dituri mund ta njohë.
(Perëndia)*

Në panteizmin naimian, qoftë ai i mishërimit të zotit me natyrën apo me gjithësinë, është i pranishëm edhe elementi i krishterë, dukuri kjo që është normale edhe për një poet të përkatësisë fetare myslimane siç ishte Naimi, për të cilin mbi të gjitha ishte atdheu dhe kombi e në atë atdhe jetonin edhe shqiptarët e krishterë. Ky prezentim i një realiteti me gjuhën e një romantiku bie ndesh me konstatimet se panteizmi i Naimit paska shërbyer si paravan për të mos u thelluar në çështjen e besimit të tij, që do të thotë ky panteizëm nuk qenka i pranishëm fare. Në varjet:

Kish' e vërtetë e Zotit madh është hapsir' e paanë

*E shenjtëruar libr' e tij e Gjithësia e tërë ç'janë
Shkronjë e saj të bukura, lëmshet e qiellit lartë
Ç'do na sheh syri që lëvrin ç'do yll që ndrin i zjarrtë*

(Dëshira e vërtetë e shqiptarëve).

Naimi edhe njëherë pikëpamjet panteiste i shpreh nëpërmjet dashurisë për gjithësinë dhe natyrën. Në këtë rast hapësira e paanë nuk është vet zoti por është kisha e vërtetë e tij dhe se libri i shenjtë është gjithësia, e shkrimet e atij libri janë yjet dhe trupat tjerë qiellorë.

Nga këto vargje dhe shumë të tjera kësaj veprave të Naimit shohim se panteizmi si bindje intime është edhe nevojë e ndjenjës romantike të tij. Me të drejtë akademik Rexhep Qosja, lidhur me pikëpamjet panteiste të Naimit, konstaton: "Mbasi perëndia ishte një trajtë e shfaqjes së bukurisë së ligjeve të natyrës, s'është për t'u çuditur pse Naimi në vend që të thotë se njeriu duke u ngritur e arsimuar njih botën dhe natyrën, thotë se njeriu duke u ngritur e arsimuar, i afrohet Zotit. (Naim Frashëri, Vepra 1, Prishtinë 1978, f. 20)

Ky konstatim bazohet gjithsesi në njësimin e gjithësisë dhe natyrës, e nga kjo del se nuk është me rëndësi se cilit i beson, njeriu zotit, natyrës, gjithësisë apo edhe vetë njeriut, por është me rëndësi se për të besuar duhet të jesh i arsimuar, i



edukuar sepse i verbëti, siç e quan Naimi të paditurin, nuk është në gjendje ta njohë edhe zotin:

*Është në shesh Perëndija,
Secili do mund ta njoh
Po se mbuloi padija
Njeri tek do mund ta shoh
(Perëndia)*

Siç vërehet në shumë vargje të Naimit ku shprehet besimi panteist, krahas ideve racionaliste, ku duhet kërkuar arsyen e të qenurit të botës, të njerëzimit e të gjithësisë, paraqiten edhe idetë iluministe që për Naimin ishin më të fuqishme dhe më të pranueshme.

Krahas panteizmit, që është aq i shprehur në veprën e Naimit e që buronte nga romantizmi, racionalizmi evropian dhe iluminizmi, një element tjetër shumë karakteristik i veprës së tij është edhe filozofia bektashiane që ndërlidhet me panteizmin, sepse edhe ky sekt i besimit islam është i lidhur me zotin, natyrën dhe njeriun. Këtë sekt të drejtimit shiit, si më liberal të besimit islam, Naimi e përkrahu nga dy arsye; se i takonte familjarisht e tradicionalisht këtij besimi dhe pse u ndikua nga filozofia e kultura e Lindjes, sidomos nga ajo persiane. Edhe këto ndikime, që me vullnet u përqaftuan nga Naimi, veprës së tij i sollën një

freski dhe baraspeshë që ajo të jetë në shërbim të kombit dhe atdheut.

Në epin heroik fetar "Qerbelaja", shkrimtari, përveç dëshirës për të paraqitur një faqe të historisë së islamizmit dhe bektashizmit, deshi të tregojë se si luftohet e keqja e të ngadhënjëjë e mira dhe e vërteta. Naimi duke njohur mirë këtë filozofi bektashiane që karakterizohej me tolerancë ndaj feve dhe sekteve të tjera fetare, e që në plan të parë e ka humanizmin, tolerancën dhe dashurinë njerëzore e hyjnore, u përcaktua edhe në krijimtari me këtë temë. Ashtu si "Historia e Skënderbeut" edhe "Qerbelaja" por edhe një varg poezish tjera lirike shprehen me zjarrin e fjalës kundër të keqes, kundër pushuesit si shkaktar i të gjitha të këqijave (Rexhep Qosja, Naim Frashëri, Vepra 1, Prishtinë 1978, f. 25), e kjo gjë gjithsesi ishte në interes të shqiptarëve që luftonin kundër robërisë osmane.

Në këngën e fundit të "Qerbelasë", Naimi flet për shqiptarin trim me fletë, për dashurinë e tij që ka ndaj Shqipërisë dhe për gatishmërinë që të flijojë jetën ashtu si shumë personazhe tjerë pozitivë të kësaj vepre që ranë dëshmorë në betejën e Qerbelasë:

*Shqiptari trim me fletë,
Si ka qenë le të jetë,
Të ketë gjithë urtësinë,
E të dojë Shqipërinë,
Të vdes për Mëmëdhenë,
Si Myftarë për Hysenë,
Të ngajë me Ibrahimnë,
Dhe me Eba Myslimnë
(Qerbelaja)*

Në veprën "Fletore e bektashinjtë", ashtu si te "Qerbelaja", idetë përparimtare të bektashizmit shprehen nëpërmjet panteizmit. Në shumë poezi të kësaj përmbledhjeje poeti me theks të posaçëm flet për mirësinë, bujarinë vëllazërinë, miqësinë dhe tolerancën ndërnjerëzore e ndërfetare:

*Pa një gjë nuk mohojmë,
Gjithë besët i nderojmë,
Pse kemi vëllazërinë,
Me të gjithë njerëzinë.
(Besa)*

Për Naimin bektashizmi filozofik është më përparimtar në krahasim me synimin, gjë që e dëshmon edhe në këto vargje:

*Parajsa edhe Skëterra,
Gjithë ç'janë të tjera,
Edhe engjëlli edhe djalli,
Janë gjithë tek e gjalli,
Kush njohi vethen e tija
E di ç'është Perëndia.
(Njeriu)*

Siç shihet, Naimi konceptin mbi mëkatën për mosbesimin nuk e sheh të dënimi i njeriut pas vdekjes, i cili për këtë duhet të vuajë në ferr e kjo vuajtje do të jetë e përhershme në botën tjetër. Këtu edhe qëndron rëndësia e filozofisë bektashiane, që nuk do të ishte e pranueshme për ndonjë sekt tjetër të besimit islam. Ky njeri i Naimit dhe konceptit të tij që bazohet në bektashizëm s'ka pse të brengoset aq shumë për fatin e vet në botën tjetër. Ai e ka me vete parajsën ose ferrin, në brendinë e shpirtit të tij, të shpirtit që ende nuk është shkëputur nga trupi, ai e ka me vete engjëllin ose djallin, që do të thotë ai e njeh vetveten, e nëse atë e njeh mirë, e di ç'është edhe perëndia.

Elementi bektashian shtrihet edhe në vepra tjera të Naimit sepse botëkuptimi i tij mëton gjithmonë më përparimtarë, duke e dënuar çdo gjë që nuk i siguron njeriut, e në këtë rast shqiptarit, ardhmëri e lumturi në këtë botë se me tjetrën as që do të merret. Në poezinë "Abaz Aliu", në variantin shumë më të shkurtër e paraqet gjithashtu fushën e Qerbelasë dhe ngjarjen tragjike që ndodhi aty, këtë ngjarje që të përkuqton krahas trimërisë edhe viktimizimin. Vargjet:

*Engjëll që m'u qase pranë
Nga i madhi Zot,
Pse më rrëfen Qerbelanë?
A do të derdh lotë?*

janë shumë të ngjashme me ato të fillimit të poemës "Kënga e sprasme e Balës" të Gavril Darës të Riut, ku poeti nëpërmjet personazhit të vet nuk do ta kthejë e ta përkuqtojë kohën e shkuar, atë kohë të lavdishme të luftëtarëve të Skënderbeut, por në ndonjë moment edhe të kobshme për luftëtarët që vdesin në fushën e betejës. Të përkuqtohem në këto vargje që kanë aq ngjashmëri me ato që i shënuam më lart për të konstatuar afërinë e historisë së Qerbelasë dhe të betejës së saj me betejën e Beratit:

*Mori bijë, bijë e Lalës,
Moj e bukur e trishtuar,
Pse më kthen në monë e shkuar?*

Motivi që e nxitit krijimin e poezisë "Abaz Aliu" dhe atë të epit "Qerbelaja", përveç dëshirës për të shënuar këtë faqe të historisë bektashiane, vjen edhe nga ndjenja humane liridashëse për t'u kë-

duar trimave që flijojnë për të mirën e njeriut dhe të njerëzimit:

*Hysejni desh njerëzinë,
Dhe për të u vra,
Për të shpëtuar njerëzinë
Ra ndë Qerbela
(Abas Aliu)*

Përveç frymëzimit që në vete përmban edhe elemente që vijnë nga fati i kombit dhe atdheut, Naimi ndonjëherë e afron këtë ngjarje heroike dhe heronjtë e saj me malet e Shqipërisë për t'i ndihmuar që të fitojë liri. Kjo ndihmesë Shqipërisë, më tepër është e karakterit moral e hyjnor:

*Abaz Aliu zu Tomorë,
Erdhi afër nesh,
Shqipëria s'mbetet e gjorë,
Se Zoti e desh
(Abaz Aliu)*

Festat e motmotit, si festa pagane që edhe sot e kësaj dite festohen ndër shqiptarë, siç janë: Dita e Verës, Dita e Shëngjergjit, etj., e që nuk preferohen të festohen bile edhe ndalohen nga besimi islam, në atë bektashian respektohen e festohen si ditë të bekuara. Në këto manifestime është i pranishëm edhe elementi panteist. Kështu e fillon poeti poezinë *Edhe dit e re*:

*Sot është një ditë e rezë që përsëritet moti,
Lind vera, lind ngrohtësia, lind Aliu, vetë Zoti.*

Nga e tërë kjo, mund të konstatojmë se Naimi është një figurë komplekse për të cilën edhe pas kaq vjetësh nga vdekja, ka për t'u thënë edhe shumëçka që s'është thënë, ose në ndonjë farë mënyre të korrigjohet ajo që është thënë gabim.

Vepra e Naimit flet vet. Ajo është e qartë, e pastër dhe me porosi shumë dimensionale, prandaj edhe duhet të trajtohet si e tillë. Ajo nuk duron amputime dhe shtrembërime në emër të ideologjisë, që përveç tjerash karakterizoheshka edhe me antife-tarizmin. Konstatimet se Naimi me veprën e vet në letërsinë shqipe e hapi rrugën e afetarizmit, janë vetëm një imponim i dhunshëm nga ata që i kishin shpallur luftë zotit e që një gjë të këtillë e donin edhe nga Naimi pikëpamjet e të cilit për çështjen e besimit ndaj zotit janë të qarta e të kup-tueshme, madje edhe për lexuesin e thjeshtë.

Nga koha e Naimit në kohën tonë ka rrjedhur shumë ujë, kanë ndryshuar sistemet politike e kodet morale por ai ka mbetur përjetësish apos-tulli dhe ndërgjegjja e kombit, kanë rënë e janë ngritur sisteme vlerash e antivlerash, por ai ka mbetur përjetësisht poeti kombëtar (Jorgo Bulo, Tipologjia e lirikës së Naimi Frashërit, Tiranë 1999, f. 167)

NJË FILXHAN ÇAJI ME ESENCA AKSIOMASH, UTOPIE DHE BLASFEMISH

(Romani "Parajsa artificiale" i Ben Blushit, Pegi 2024)

Kosta NAKE

Ben Blushi ka hyrë në letrat shqipe si roman-
cier sfidant me qasje befasuese ndaj historisë
së Shqipërisë në të gjitha etapat e saj, me guxi-
min për të bërë letrarisht dhe politikisht deklarata
edhe të drejtpërdrejta të cilat opinioni i çorodi-
tur shqiptar i përtyp mjaft emocionalisht. "Ferri"
është pjesa e parë e romanit që, duke e vendosur
në vitin 2030, mëton t'i japë veprës karakter dis-
topik, por largësia prej gjashtë vitesh nga e sotmja
është e pamjaftueshme për t'iu larguar magnetit
tërheqës të aktualitetit kombëtar e botëror. I vetmi
karakter i identifikuar i veprës është shkrimtari
Simon Shuteri, lehtësisht i identifikuar me auto-
rin jo vetëm nga emri që lidhet me prejardhjen
amësore, por edhe kur përmend se ka shkruar
një roman për një kryetar bashkie që u zgjodh të
drejtojë qytetin duke qenë i vdekur. Simon Shu-
teri flirton me një vajzë 27 vjet më të re se vetja,
ndryshim që ndan qartësisht dy breza të një
shoqërie, si rrjedhojë hap një shteg për dialog të
gjatë mes papjekurisë dhe përvojës, mes vajzës
naive dhe profetit.

Pavarësisht moshës së saj të re, vetëm 27
vjeçe, vlerat e saj femërore përdoren me kursim,
vetëm për një portretizim që nuk mund të shpër-
fillet: "Kishte trup të bukur, buzë të trasha, gjuhë
të lëngshme por gjoks të vogël, gjë që e bënte të
vuante sa herë ia kujtonin." (f.10) "Ajo ishte e
nxehhtë dhe në sy kishte një shkëlqim që dukej
sikur vinte nga gryka e një mitralozi." (f.12) Zbu-
limi i dramës familjare tek dashnorja, i hap fushë
të lirë përgjithësisht të Simon Shuterit: "Gratë



kanë lindur optimiste ndërsa burrat kanë lindur
pesimistë, prandaj gratë kërkojnë dashuri ndërsa
burrat kërkojnë seks." (f.55) "Gratë jetojnë në të
ardhmen dhe burrat jetojnë në të shkuarën." (f.111)
Shumë interesante janë tri fazat nëpër të cilat

kalon jeta e një burri: zgjuarsia që e bën të përpigjet për ta ndryshuar botën, mençuria që e bën të përpigjet për të ndryshuar veten dhe shenjtëria që e bën të shpëtojë një grua. (f.134)

Tronditja e marrëdhënieve mes prindërve, e shtyn vajzën e tyre të kërkojë një zgjidhje që shkon përtej së pamundurës - një luftë të fituar prej Shqipërisë që do ta kthente babain ushtarak në hero, që do t'i rikthente dinjitetin e humbur brenda familjes. Dashuria e një fëmije për prindërit e vet është një arsye e bukur për të nisur një luftë. (f.85) Përzgjedhja e vendit të cilit do t'i shpallet luftë shërben si shtysë për të bërë karakterizime të mençura që mund të ishin shumë të debatueshme në një kontekst jashtëletrar. Një luftë me Greqinë mund të mos ishte fituese për Shqipërinë sepse "ortodoksët e Shqipërisë e duan Greqinë" dhe "ortodoksët bëhen gjithmonë me armikun." (f.15) Përmendja e ortodoksëve e tërheq bisedën në kurthin e krahasimeve me besimtarët e feve të tjera: "katolikët mendojnë vetëm për para, myslimanët vetëm për gra, kurse ortodoksët vetëm për kontrata", "katolikët vrasin, myslimanët qajnë, kurse ortodoksët qeshin." (f.16) Zbraja e Shqipërisë mund të mbushej nga ardhja e turqve që nuk do të vinin si pushtues, por si nënshtetas shqiptarë, pasi pushtimi 500-vjeçar ka ruajtur lidhjet mes dy popujve. Lufta me Maqedoninë e Veriut është një gjë e komplikuar pasi "Maqedonia ka marrë emrin nga grekët, gjuhën nga bullgarët dhe popullsinë kryesisht nga shqiptarët." (f.27) Shkrimtari profet mendon se nuk duhet të shkojmë në luftë me fqinjin perëndimor: "Italia i duhet botës, sepse edhe kur gjërat shkojnë keq, diktatorët e saj janë të mirë." (f.29) Ai mendon se "gjermanët janë populli më gjakatar i botës." (f.31) Pastaj vjen një vështrim i mprehtë për fuqitë e mëdha të Europës: "Kur italianët pasurohen, blejnë makina gjermane; kur francezët pasurohen, bëjnë pushime në Itali; kur anglezët pasurohen, blejnë shtëpi në Francë; ndërsa kur gjermanët pasurohen, mendojnë si t'u marrin pasuritë tre të parëve." (f.32)

Përzgjedhja del jashtë kufijve të Europës dhe përfundon në Iran. Autori bën pjesë në grupin që origjinën e Tiranës e kërkojnë në Teheran dhe pas 500 vitesh nga themelimi saj, dy grupime myslimane të papajftueshme na janë bërë peshqesh në kryeqytetin tonë, dy mijë të ardhur atëherë kur Irani quhej Persi të cilët besohet se janë shiitë - përkrahës të Ajatullahut dhe tre mijë muxhahedinë që sunitë dhe janë sjellë për të plotësuar kërkesën e aleatëve të mëdhenj amerikanë. E keqja është

se "muxhahedinët janë myslimanët më të egër të planetit." (f.43) Vepra hyn në hullinë e romanit kur si shkak për të bërë lojë mes amerikanëve dhe iranianëve, do të shfrytëzohet qimja e Mohamedit që ruhet në një vazo që nga ardhja e persit të parë në Tiranë, në rrjetën e saj do të thirrej edhe mamaja e vajzës që do të shërbente si përkthyes e anglishtes me Shehut dhe ambasadorit iranian. Një protestë e iranianëve shiitë në Tiranë kundër mbajtjes së muxhaedinëve sunitë do ta hapte lojën. Një nga mundësitë e mënjanimit të luftës do të ishte që qimja e Mohamedit t'u dorëzohej amerikanëve dhe iranianët nuk do ta sulmonin Shqipërinë, por do të negocionin me Amerikën. Adhurimi ndaj SHBA-ve, pasi ka arritur një pikë ngopjeje, mund të fillojë tërheqjen. Sipas babait të vajzës "amerikanët e shkatërruan ushtrinë shqiptare që e ndërtuan rusët dhe kinezët," (f.50); sipas mamasë së vajzës "amerikanët e kanë shkatërruar gjuhën angleze duke bërë filma për popuj që nuk dinë anglisht." (f.51) Një degëzim më vete në këtë mjedis lufte imagjinare dhe reale përbën qasja ndaj hebrenjve, e filluar me një rikujtesë për origjinën çifute të Simon Shuterit, e vazhduar si krahasim me gjermanët: "Çifutët prodhojnë gjithmonë një Mesia, kurse gjermanët prodhojnë gjithmonë një Hitler, prandaj këta dy popuj janë gjithmonë në konflikt. Po nëse çifutët jetojnë për të fituar, gjermanët jetojnë për të vrarë." (f.32) Konflikti imagjinar përmbyllet me konkluzionin se përfitues do të ishin çifutët, të cilët "fitojnë gjithmonë, sidomos kur zihen myslimanët." (f.79)

"Parajsa" është pjesa e dytë e romanit me një zhytje distopike në të ardhmen e largët pas qindra vitesh. Parajsa në përfytyrimin e njerëzimit është fluturimi në një habitat përjetësisht të lumtur në qiellin me lumenj të kaltër, mjedis të gjelbër e zogj të bukur dhe kjo e bën autorin të besojë se kjo është e mundur vetëm kur të zhduken Zoti dhe puna, (f.89) e para tronditëse, e dyta joshëse. Sipas Simon Shuterit "Zoti është krijuesi i frikës njerëzore" (f.100), kurse "puna fizike është armiku më i madh i dashurisë" (f.97) dhe e ilustron me minatorët, muratorët, peshkatorët, etj. që punojnë në fronte me pluhur, llaç dhe erë dhe kthimi në shtëpi nuk fillon me gratë e tyre, por me largimin e gjurmëve të punës. Njerëzimin e sotëm e mundon plakja e pashmangshme dhe shpesh e mundimshme, inteligjenca artificiale do ta zgjidhë këtë, por do të sjellë një pasojë të pakëndshme sepse do të prishë raportet që krijohen mes njerëzve që deri tani janë kushtëzuar dhe kontrolluar për shkak të ndarjes së shoqërisë në breza.



"Inteligjenca artificiale do t'i ketë hequr qafe shkrimtarët" (f.95) deklaroi Simon Shuteri, pastaj thotë të kundërtën - njerëzit e së ardhmes do ta mbushin një pjesë të kohës duke lexuar. Inteligjenca artificiale do të lexojë mendimet e njerëzve, pra do të zhdukë gënjeshtren dhe mashtrimin, për rrjedhojë nuk do të ketë tradhëti bashkëshortore. Inteligjenca artificiale do të sigurojë shërbimin e ushqimit për të gjithë nëpërmjet robotëve, do të sigurojë barazinë e përbotshme, prandaj nuk do të ketë luftra dhe paraja do të hiqet nga përdorimi, një ndryshim drastik i papërfytyrueshëm nga bota e sotme ku etja për para e pasuri e ka lëkundur drejtpeshimin e botës. Lundrimi në oqeanin e panjohur të së nesërme e çon autorin në mbarimin e ekzistencës së shtetit, panevojshmërinë e zgjedhjeve parlamentare e vendore, vrasjen e demokracisë (f.121).

Inteligjenca artificiale do të vrasë edhe profetët që "janë vrasësit më të mëdhenj të kurajës njerëzore." (f.128) Jeta jonë sot ka dy përmasa - hapësirën dhe kohën, në ardhmen asaj do t'i shtohet një përmasë e re - lumturia. (f.131) E megjithatë, mrekullitë e inteligjencës artificiale kanë nga pas qindra e mijëra "si?" dhe "pse?" përgjigjet e së cilës nuk mund t'i japë sot askush,

prandaj do të jenë detyrim i një të ardhmeje e largët, ndoshta pas dyqind a treqind vitesh. "Rebelimi" politik i Blushit pasohet edhe me një "rebelim" gjuhësor. Që në romanet paraprijës është shfaqur prirja për të shpërfillur përdorimin e shenjave të pikësimit në dialog dhe heqja dorë nga përdorimi i kryeradhës.

Ky roman në tërësi është mbështetur mbi dialogun, me pyetje të pafund dhe përgjigje të shkurtra që përftojnë dinamizëm dhe lexim të shpejtë, por përdorimi i kryeradhës nuk shoqërohet as me vizë, as me thonjëza. Përdorimi i pikëpyetjes është shumë i kufizuar, si duket autori e quan të mjaftueshme përdorimin e presjes të shoqëruar nga folja "pyeti" dhe i beson vetëdijës gjuhësore të lexuesit që, duke qenë i rrallë, është më cilësor.

P.sh.

Ça lidhje ka komunizmi me zilinë, pyeti vajza.

Komunizmi ka lindur nga zilia, tha Simon Shuteri. (f.30)

Ja dhe një rast ku fshihet kufiri midis ligjëratës së drejtë dhe fjalëve të autorit:

Unë jam vetëm 27 vjeçe dhe nuk më shkon mendja te vdekja, tha vajza, por kjo është një pyetje për një burrë si ti. (f.94)

THANAS QERAMA, MJESHTRI I KRIJIMEVE FANTASTIKË-SHKENCORE

(Këndvështrime për librat “Fajtori i padukshëm” dhe “Roboti i pabindur”)

Xhahid BUSHATI

U lind më 7 prill 1945 në Tiranë. Shtatëvjeçarë dhe të mesmen i kreu në Durrës. Studioi për gjuhë shqipe-letërsi, si dhe gazetari në Universitetin e Tiranës. Punoi gazetar në “Bashkimin” (1970- 1977) e më vonë në ATSH. Më pas ishte kryeredaktor i revistave për fëmijë “Horizonti” (1979-1984) dhe “Filizat” (1994-2001). U nda nga jeta, më 4 prill 2004.

Shkrimtari Thanas Qerama dha një ndihmesë të veçantë në letërsinë fantastike-shkencore. Ka botuar këto vepra: “Për ditët e lirisë” (novelë, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë 1981); “Roboti i pabindur” (tregime, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1981); “Një javë në vitin 2044” (roman, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1982); “Dy rrugë drejt ylberit” (roman, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1984; “Fajtori i padukshëm” (roman, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1986); “Misteri i tempullit të lashtë” (roman, Sh. B. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1987); “Njëzet vjet në kozmos” (tregime, Sh. B. EPIDAMNUS”, Tiranë, 1993), etj.

Romani “Fajtori i padukshëm” është një nga veprat më përfaqësuese të letërsisë fantastike-shkencore shqiptare të viteve ‘80. Romani sjell një përzierje të fantazisë, imagjinatës shkencore dhe reflektimit filozofik mbi rolin e njeriut në epokën e teknologjisë dhe pasojat që vijnë nga zhvillimi i pakontrolluar shkencor.

“Fajtori i padukshëm” trajton pasojat morale dhe shoqërore të zbulimeve shkencore, duke ngritur pyetje mbi përgjegjësinë e njeriut ndaj krijimeve të veta. Në qendër qëndron ideja se faji nuk është gjithmonë i dukshëm, se, pas çdo shpikjeje apo veprimi njerëzor që synon të bëjë mirë, mund të fshihet edhe një forcë shkatërruese nëse mungon ndërgjegjja.

Titulli “Fajtori i padukshëm” është metaforik, i cili nënkupton fajtorin moral, shpirtëror, të mbuluar nga ‘maska’ e përparimit. Autori na bën të mendojmë se rreziku më i madh për njeriun modern nuk vjen nga jashtë, por nga brenda vetëdijes së tij, nga përdorimi i paarsyeshëm, duke mos vlerësuar të vërtetat e përparimit e dijes.

Tiparet kryesore të këtij zhanri janë: - Shpikjet ose eksperimentimet shkencore imagjinare, ndikojnë në fatin e njerëzve.; - Përzierja midis realitetit dhe së ardhmes (ngjarjet mund të ndodhin në një kohë të afërt apo të largët), rrënjët i kanë gjithmonë në realitetin e sotëm.; - Elementi i padukshëm ose misterioz shton tensionin dhe dyshimin.; - Edhe pse përfshihen elemente fantazie, romani ka një paralajmërim realist mbi pasojat e keqpërdorimit të dijes, se ku të çojnë ato.

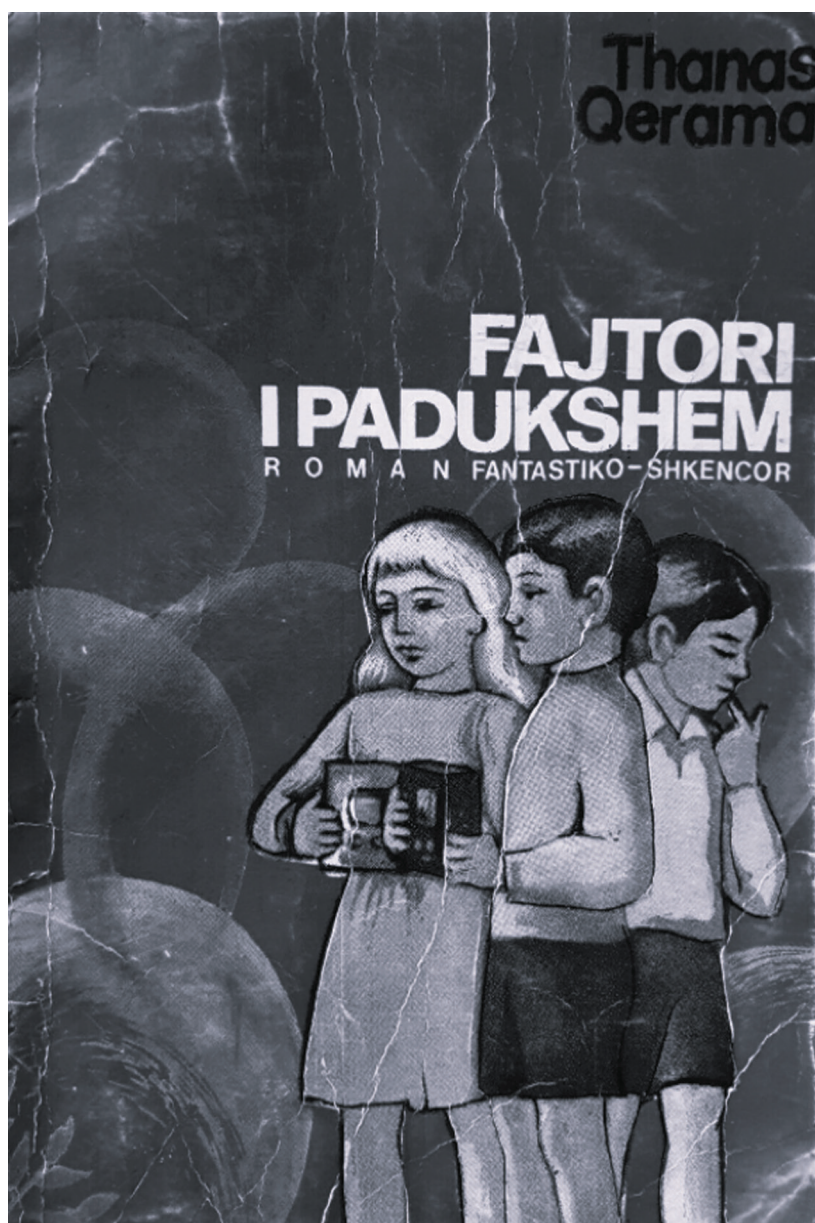
Në roman dallohen disa linja rrëfimi që ndërthuren me mjeshtëri. a) Linja shkencore (fantastike); b) Linja psikologjike dhe etike.; c) Linja filozofike dhe shoqërore.

Personazhet e romanit janë simbolikë, më shumë se sa tipikë realistë. Ata përfaqësojnë aspekte të ndryshme të ndërgjegjes njerëzore. Shkrimtari krijon drama të brendshme, ku pyetjet e ndërgjegjes janë më të forta se çdo konflikt i jashtëm.

Rrëfimi është i ngjeshur dhe dinamik, me elementin misterit. Dialogët kanë ngarkesa mendimi, jo vetëm për zhvillimin e ngjarjeve, por edhe për zbërthimin e ideve. Ndaj, dhe romani mbart një mesazh të fuqishëm njerëzor: - Njeriu është fajtor jo vetëm për atë që bën, por edhe për atë që lejon të ndodhë në heshtje.

“Fajtori i padukshëm” na fton të kuptojmë se përparimi pa humanizëm mund të çojë në shkatërrim, se shkenca pa ndërgjegje është rrezik dhe,

Romani “Fajtori i padukshëm” është një nga veprat më përfaqësuese të letërsisë fantastike-shkencore shqiptare të viteve ‘80. Romani sjell një përzierje të fantazisë, imagjinatës shkencore dhe reflektimit filozofik mbi rolin e njeriut në epokën e teknologjisë dhe pasojat që vijnë nga zhvillimi i pakontrolluar shkencor.



se njeriu duhet të jetë gjithmonë i dukshëm në përgjegjësinë e tij morale.

Ndërsa libri me tregime fantastike-shkencore “Roboti i pabindur” i shkrimtarit Thanas Qerama, brenda rrëfimeve të tij, tiparet e periudhës së realizmit socialist janë më të pranishme. Tregimet zhvillohen në hapësirë dhe kohë, ku shpesh tejkalojnë realitetin e njohur. Autori përmes tyre eksploron: - marrëdhënien njeri - makinë; - fuqinë dhe rrezikun e teknologjisë; - rolin e shkencës në jetën e ardhshme.

Rrëfimi ndërtohet si përballje midis njeriut dhe krijesës artificiale, ku përfundimisht njeriu kupton se as teknologjia më e përkryer nuk mund të

zëvendësojë shpirtin dhe arsyen morale. Tregimet, përgjithësisht, janë të shkurtra, me tension të lartë ngjarjesh e dialogë të shkathëta, me një gjuhë të pastër, dinamike, me nuanca teknike e filozofike. Personazhet janë, kryesisht: shkencëtarë, inxhinierë, mësues, etj. Në thelb “Roboti i pabindur” nuk është një libër për makinat, por për njeriun dhe ndërgjegjen e tij. Disa mesazhe që përcjell autori, janë: - Shkenca duhet t’i shërbejë njeriut, jo ta sundojë atë.; - Teknologjia pa moral është rrezik për lirinë njerëzore.; - Humanizmi është “programi” më i lartë që njeriu duhet të ruajë.

VDEKJA E SKENARIT, OSE ZHDUKJA E ARKITEKTURËS SË MENDIMIT



“E kundërta e lirisë nuk është skllavëria, por zbrazëtia.” — Milan Kundera

Nga Marsel LELA

Në një kohë kur improvizimi është bërë doktrinë, ndërsa spontaniteti kthehet në virtyt publik, skenari – si formë, si disiplinë dhe si art i ndërtimit të kuptimit – duket se e ka humbur vendin e vet. Në këtë ese, jam përpjekur të vështroj me syrin e njeriut të fjalës vdekjen e skenarit dhe të skenaristit, duke e lexuar këtë jo si fund të një profesioni, por si simptomë të një krize më të thellë: humbjes së arkitekturës së mendimit në kulturën bashkëkohore.

*

Ka vdekje që ndodhin pa bujë, pa trishtim publik, pa ndonjë shpallje zyrtare. Ato nuk i gjen në formë lajmërimesh të ngjitura nëpër mure, apo pemë, si vdekjet njerëzore. Thjesht, një ditë kupton se diçka që dikur ishte gjallë, frymonte, ushqente artin dhe mendimin, nuk është më. Ashtu ka

ndodhur me skenarin. Ai nuk u vra nga censura, as nga ideologjia. U shua nga harresa – ajo formë e re, e heshtur, e përhumur e vdekjes që vjen kur shoqëria lodhet nga mendimi.

Dhjetë vjet më parë kisha shkruar një artikull të shkurtër për rrezikun e zhdukjes së skenarit dhe skenaristit. Nuk ia kam idenë se ku ka përfunduar ky artikull, por mjerisht, sot e shoh se ajo profeci e bërë një dekadë më parë është përmbushur. Nuk e mohoj se asokohe më trembte ideja se ne skenaristët “ishim si dinosaurët, të destinuar të zhdukeshim nën meteorët e spontanitetit dhe klikimeve”.

Në ekranet shqiptare, në emisione që dikur kishin ide, tekst dhe përgatitje, sot mbretëron improvizimi. Në vend të skenarit kemi “skaletën”; në vend të skenaristit – redaktorin teknik, dhe në vend të rrëfimit – reagimin. Kultura audiovizuale

është bërë si një pasqyrë e copëzuar që reflekton vetëm kaos, jo kuptim.

ARKITEKTURA QË MUNGON

Skenari nuk është thjesht një tekst për t'u lexuar apo për t'u luajtur. Ai është arkitektura e mendimit – mënyra për t'i dhënë realitetit formë dhe frymëmarrje. Një skenar i mirë nuk lind nga rastësia, por nga disiplina e përsiatjes, nga kërkimi i ritmit dhe strukturës.

Në Shqipëri, kjo mungesë ndihet dukshëm. Mjafton të shohësh shumicën e emisioneve të mbrëmjes: ato janë ndërtuar mbi "biseda të çastit" dhe jo mbi ide. Një garë se kush të flasë më shumë, kush të bërtasë më fort dhe kush të dëgjojë më pak - ndërkohë që shohin celularët në vend që të dëgjojnë bashkëbiseduesin. Kontrasti alarmant i larushisë së të ftuarve dhe temës së emisionit është tjetër hesap. Dëgjon analiza politike nga njerëz të modës dhe kritikë letrare nga shefa kuzhine. Një tregues që në hapësirën mediatike shqipfolëse këpucari rri gjithëkund, përveçse te këpuca. Nga ana tjetër, moderatorët shfaqen si "bartës të batutave", jo si udhëheqës të një rrëfimi.

E njëjta gjë edhe tek shfaqjet e humorit. Në vend të dramaturgjisë televizive që dikur e kishte, fjala bie, "Portokallia" në vitet e para, sot kemi rrëmujëra të pashpirta improvizimesh, ku çdo aktor është edhe autor, edhe interpretues, edhe komentues – dhe për këtë, gjithnjë i shpërblyer me honorarin që dikur i takonte skenaristit.

E njëjta zbrazëti shihet në emisionet ku "debati" është zëvendësuar nga "përçartja": një përplasje spontane, pa asnjë ndërtim logjik apo tematik. Skenari si strukturë, si ndërgjegje profesionale, ka vdekur – dhe bashkë me të edhe logjika e mendimit publik.

Në këtë kontekst na vjen ndërmend edhe shprehja e urtë e skenaristit të talentuar shkodran Paulin Selimi: "Nuk ka vdekur humori, ka vdekur kultura e të shkruarit."

Mungesa e humorit cilësor nuk vjen nga mungesa e talentit apo e ironisë tek njerëzit, por nga rënia e standardeve kulturore, nga humbja e përkushtimit ndaj skenarit, strukturës, fjalës dhe mendimit të përpunuar. Kjo shprehje është më shumë se një shigjetë kritike; është një diagnozë kulturore. Ajo nënkupton se humori i mirëfilltë nuk mund të ekzistojë pa një kulturë të shkrimit që e ushqen. Pa strukturën, ritmin dhe ironinë e menduar që i jep jetë një skenari, humori bëhet zhurmë, jo reflektim. Aty ku teksti ende ka peshë,

shfaqja nuk është thjesht zbavitje, por një formë e mendimit shoqëror.

SHEMBUJ PËRTEJ KUFIJVE – KULTURA GLOBALE E IMPROVIZIMIT

Ky fenomen nuk është vetëm shqiptar. Në shumë vende perëndimore, sidomos në epokën e reality show-t dhe streaming content, skenari është zëvendësuar nga "koncepti". Netflix, për shembull, mbështetet gjithnjë e më shumë te "formati i përsëritshëm" sesa te rrëfimi i thellë. Seritë e filmave serialë që transmetohen aty, në pjesën më të madhe janë bërë si produkte teknike, ku përmbajtja përshtatet sipas algoritmit të shikueshmërisë.

Këtu, shkrimi nuk udhëheq më krijimin – të dhënat e shikueshmërisë e bëjnë këtë.

Në kontrast me këtë zbrazëti, shembuj si seria britanike "Black Mirror", apo filmat e Christopher Nolan dhe Asghar Farhadi, tregojnë se aty ku ekziston skenari, ekziston edhe ideja, dilema etike, struktura dramatike. Pra, nuk është bota që nuk di më të shkruajë; është tregu që nuk ka më durim ta lexojë.

FITORJA E IMPROVIZIMIT, HUMBJA E MENDIMIT

Në kohën e të menjëhershmes, skenaristi është bërë i padukshëm. Ai kërkon kohë, reflektim, një lidhje me tekstin që nuk prodhon "shpërndarje", por kuptim. Për këtë arsye, ai është bërë i panevojshëm në sistemin ku suksesi matet me klikime dhe jo me ide.

Në vend të tij, ka triumfuar improvizimi. Por improvizimi, kur humbet mendimin, nuk është më liri – është lodhje estetike, një përpjekje për të fshehur boshllëkun pas spontanitetit.

E shohim këtë në formatet shqiptare të huazuara ("BBV", "Love Island", "Dancing with the Stars") që jetojnë jo nga skenari, por nga "ndodhitë e rastësishme". Shfaqjet bëhen të suksesshme sa herë ndodh diçka "e paparashikuar" – pra, sa herë mungon çdo formë e shkruar mendimi.

ASGJË JASHTË SKENARIT - FENOMENI BYPASS SHOW DHE AGIM BAJKO

Në vitet kur isha skenarist i "Bypass Show", pata fatin dhe privilegjin të punoja me Agim Bajkon, "Mjeshtër i Madh", një aktor dhe aristokrat i skenës, që e shndërronte disziplinën artistike në një

formë të lartë etike. Si moderator dhe drejtor artistik i emisionit, Bajko kishte disa parime të panegociueshme: i pari, asnjë banalitet; i dyti, asgjë jashtë skenarit.

Në një kohë kur televizioni shqiptar, si shumë të tjerë në botë, po rrëshqiste drejt improvizimit të pafund, drejt "spontanitetit" që shitet si autenticitet, Bajko zgjodhi rrugën e kundërt: të mbrohej skenari si një formë e dinjitetit profesional. Ai e dinte që çdo fjalë e shkruar, çdo pauzë, çdo intonacion i parashikuar në tekst, kishte një arsye të brendshme — një ritëm, një muzikalitet, një sens që nuk mund të shpikej në moment. Ai mund të improvizonte sa të donte, sepse ishte mjeshtër i skenës, por për dhjetë vjet që punuam bashkë nuk doli asnjëherë jashtë skenarit. Jo për mungesë guximi, por nga besimi se arti i vërtetë nuk ka nevojë të shpëtojë vetveten me improvizime.

Në këtë qëndrim kishte diçka fisnike dhe njëkohësisht të dhimbshme: sepse Bajko e kuptonte se skenari po vdiste. Jo si formë teknike, por si mënyrë të të menduarit. Sot, në shumicën e ekraneve, "programi" është zëvendësuar nga "biseda", "formati" nga "rasti", "teksti" nga "instinkti". Kudo dëgjon shprehje si "ta mbajmë më spontan", "të mos i lexojmë shumë tekstet", "të dalim pak nga skenari" — dhe kjo dalje e pafund nga kornizat e fjalës së menduar është, në thelb, një ikje nga përgjegjësia. Sepse skenari është përgjegjësi: të mendosh përpara se të flasësh, të ndërtosh përpara se të shfaqesh.

"Bypass Show", me të gjitha kufizimet dhe formatin e vet, mbeti për më shumë se një dekadë një strehë e rrallë e mendimit të shkruar në televizion. Ishte një laborator ku çdo batutë kalonte nëpër sitën e arsyes, ku çdo skenë ndërtohej me kujdes, ku satira nuk lindte nga shfryrja, por nga analiza. Dhe kjo ishte merita e atyre parimeve që Bajko nuk i lëvizi kurrë: asnjë banalitet, asgjë jashtë skenarit.

Nëse sot "vdekja e skenarit" është një fakt, ajo nuk ndodhi nga mungesa e shkruarve, por nga humbja e respektit ndaj tekstit. Televizioni modern, i përthithur nga shpejtësia dhe gara për vëmendje, nuk ka më kohë të lexojë, e aq më pak të rishkruajë. Ai preferon "momentin" ndaj strukturës, "efektin" ndaj kuptimit, "shpërthimin" ndaj ndërtimit. Dhe kështu, vdes skenari — jo si dokument, por si ide e disiplinës estetike.

Kur mendoj për ato vite me Agim Bajkon, e kuptoj se ndoshta ne ishim brezi i fundit që ende besonte se një emision satirik mund të ketë arkitekturë, jo vetëm humor; mund të ketë moral,

jo vetëm efekt. Bajko e mbrojti skenarin deri në fund, me një përkushtim që sot duket anakronik, por që në fakt ishte parashikues: ai e dinte se pa tekst, arti kthehet në zhurmë.

Prandaj, çdo herë që dëgjoj sot dikë të thotë me krenari "nuk kishim skenar, por na shpëtoi improvizimi", më kujtohet qetësia e Gimit në zyrë, përkulja e tij mbi letër, dhe ai rregull i pathyeshëm që i dha kuptim gjithë asaj pune: "Skenari është shpirti i respektit ndaj publikut."

SKENARISTI SI PRIFT I RENDIT SHPIRTËROR

Dikur, skenaristi ishte më shumë se autor: ishte një prift i rendit të brendshëm. Ai kuptonte se arti kërkon strukturë, se jeta dramatike ka nevojë për tension, se fjala duhet të ndërtohet përpara se të interpretohet.

Në teatrin shqiptar, për shembull, një pjesë e madhe e repertorit të ri vjen nga "dramaturgjia e improvizuar" — aktorët krijojnë në prova, pa tekst të plotë. Por kjo liri, e pamenduar, sjell shpesh pështjellim në skenë: ngjarja humb qendrën, personazhi humb motivin, ndërsa publiku del pa kujtesë.

Në kontrast, kujto "Tangon" e Mihal Luarasit apo "Njollat e murrme" të Minush Jeros — vepra që jetojnë ende sepse janë ndërtuar mbi skenar, mbi tekst që ngjiz kuptim dhe tension moral.

RIKTHIMI I HUMBUR

Të kërkosht rikthimin e skenarit sot është si të kërkosht kthimin e disiplinës në një botë që adhuron kaosin. Por arti i vërtetë ka lindur gjithmonë nga ata që kanë pasur guximin të mos dorëzohen përballë rrëmujës.

Rikthimi i skenarit është akt shpëtimi. Ai rikthen formën, përgjegjësinë, ritmin dhe kujtesën. Ai është mënyra për ta shpëtuar njeriun nga përkohshmëria e vet. Sepse aty ku mungon struktura, mungon edhe mendimi; dhe aty ku mungon mendimi, mbetet vetëm zhurma.

Në fund, skenari nuk është thjesht një tekst: është arkitektura e kuptimit — mënyra e vetme për ta mbajtur të gjallë shpirtin në një epokë që çdo ditë prodhon përmbajtje, por gjithnjë e më pak ide.

Dhe ndoshta, kur improvizimi të lodhet nga vetvetja, do të kthehemi sërish te ajo fjalë e harruar, që dikur i jepte jetës kulturore dhe artistike rend e kuptim: skenari.

ËNDËRR

kam kaq kohë
kam futur kokë
në dollap
s'po gjej një fustan
ta vesh kur të dal

një kukull e vogël
më kap për dore
heq fustanin e saj
më merr hopa
më fut në vaskë
merr sapun
e një dorashkë
e më fërkon trupin sikur
të më heqë këllirën e tërë shekujve
nuk pyet se më djegin sytë

unë qaj nën ujët që rrjep lëkurën
ajo vazhdon më fërkon si kukull

kur mbaron rituali më fshin
me një çarçaf të bardhë që i pata
thënë se e urrej kur mbeten njolla
të kuqe të gjakut të parë

më vesh fustanin e vet
më kreh flokët e pakët
më ve një karficë lule krizanteme

më shpie para pasqyrës
unë bëhem përsëri e rritur
në cep duket kukulla me fustanin
ngjyrë qielli me lule-bako
indiferente me çmendurinë
time
që ende kërkoj në dollap
një fustan të vogël
që ma pat blerë im Atë për behar

ëndërr, që po e shoh këto kohë çdo natë!



REFREN IKJESH

Koha ka ngelur, mbërthyer Qiellit
historia përsëritet Detit,
të njëjtët skenarë dhimbjesh zogjsh të ikur ...
Nga luftëra ikni,
në humnerën e vdekjes të detit, bini !

*

Kjo apoteozë të ndjek ikur
pre e flakës
së luftës,
në tendën tokë, plumbash djegur.
Dhe deti s' është i dashur
me ty i ngrati fatkeq , të rreh dallgës
së egër, si birin e njerks
përndjekur.

*

Deti, për ty, mallkim i dyllosur,
tradhti prej zotave të hershme,
e të sotme,
ende të pret që përsëlargu si pre antike,
dhuruar zemërimin
të Poseidonit.

*

Tashmë, bota sheh tragjedinë tënde,
pa emocion ekranit (in tre D) si një e keqe
e mbipopullimit.
Kaq qetësisht e shpërfill ujërave të Sirakuzës,
e ardhur

HEJZA

përtej kontinentit të Zi,
si jashtëqitje e diamantit mbërthyer,
zbukuruar
kurorën e mbretëreshës,
Elizabet të Inglitërrës.
Ajo, këtij mëngjesi, kaq e shqetësuar,
vetëm për ngjyrat e kapelës.

*

Piratët e detit të sotëm, s'kanë anije me bandjera
të zeza.

Te djeshmit ishin të egër legjendarë
në llojin e plaçkitjes së tyre.

Të sotmet janë bërë;

"më të ëmbël, më delikatë " se plumba lufte,
të llogaritin, dhe humbur
thjesht si një numër.

*

Oshtimat e dallgëve
në stuhi të zeza,
përherë me ngjajnë me ulërima
të shpirtrave të humbura,
në kërkim të shpresave, të mbytura ...

*

Nga luftëra lemerisur ikni,
pre në humnerat e vdekjes vini.
Si një refren i tretur, në një këngë të heshtur,
refren ikjesh ...!

SHTËPI' E KUKLLËS

...

të gjithë kemi nga një
kukull brenda vetes,
trupi, herë shtëpia
e kaltër,
e herë burgu

...

e imja
herë chimera
kur një Cerbero ruan portën
e kërleshur për lirinë që i duhet fituar

...

e përsëri hyn në përmasat
e kukullës
në një botë abstrakte,
i lëpin vetë plagët
e i qep grisjet
me fijet e shpirtit
e vendos butësisht
në një skaj të globit,
herë tërë inat

e shtyp mbi frikën,
me gishtin
rrëfyes
bërë gjatësi e perimetrit
...
të gjithë e kemi brenda vetes
nga një kukull;
në kutinë e fëmijës.

I DASHURI IM...

"përballë dritares time,
është një bar,
ku mbrëmjeve këndohet
e kërcehet
herë xhaz e herë blues
dhe herë rock
një bar
me emrin Cassiopea"

netëve mbyll sytë, ndjej
tingujt,
vij tek ti ëndërrimtari
im i bukur si zjarri,
në atë vjeshtë të purpurt
kur numëronim yjet,
dhe ti më tregoje legjendat e tyre

"më ke çmëndur vetminë,
të dalë në dritare"
të rrëshqiti, duke më puthur
nuk e di seç ishte, ajo natë e dehur,
apo ti që në ndarje,
më dhe emrin Cassiopea!

kur zgjohem nga ëndrra,
në dritare nuk shihet as bar
as muzikë nuk ndihet,
vetëm;
një grua e një burrë të vjetër
që tymojnë në të njëjtën llullë
marihuanë,
i buzëqeshin njëri-tjetrit të lumtur,
e puthen në buzë, çuditur me mua
që i kam humbur... !

NA ISHTE NJË HERË NJË UJK

Nata e tretë që e dëgjoja. Kum-kum.

Natën e parë vinte e mekur. M'u duk se ngjitej grykës së përroit. Bashkë me trishtimin e një nate vjeshte. Kum-kum. Kumbonë është kjo? Ç'ne kumbonë në këtë orë të vonë. Dhentë e kooperativës janë në stallë, ngujuet. Tjetërkush s'ka gjë të gjallë. Mbase ushton ahishta? Nuk mund të jetë ahishta. Ushtima e pyllit nuk vjen me shkëputje. Qita kryet në dritare. Terri i lagët lëshohet si brymë. Hënë kish e s'kish. Qielli mbuluar me lëpë të kujtonte napat që kullojnë qumështin. Prapa lëpesë hutohej një hënë e verbët, petë dylli. Drita që trusur brenda saj.

Më kanë bërë veshët?

Natën tjetër u dëgjua më fort. Afrohem te dritarja. Hëna kësaj here e bardhë, si pshere djathi. E zgrapsur sa grima në skaj. Kum-kum. Dhe pushim. Dhe prapë kum-kum. Mbase janë zhurma, i shkapet shkëmbi mbi përrua. Është ndonjë shpellë që i mbledh, si guackat që mbledhin zhaurimën e detit. Apo janë krisma, i sjell gryka e përroit, kushedi prej kah? Si djalë qyteti, nuk ia njoh trillet malit. Gryka e përroit nxinte. Ham-ham, u gjallërua një qen matanë. Kumbona meni, nata ra fashë.

Qetësi rrenësh, kumbona kërciti rishtas. Iu përgjigj një qen me zë të trashë, samurr stani. Dhe



dy-tre të tjerë me zë më të hollë, si për t'i dhënë zemër mos u tut, na ke edhe ne. Ndoshta po më lëviz shtypja e gjakut. Prej saj uturojnë veshët.

Hapa dosjen me etyde, merrem me to në fundjavë. Ditëve të javës u mësoj fëmijëve vizatim e punë dore, jap edhe botanikë e histori, me plotësue numrin e orëve. Ku je Da Vinç, e shpotita veten, pikturë e fizikë bashkë. M'u kujtua Zisoja, praktik siç është. Budalla, askush në moshën tënde s'ka hapur dy ekspozita në Tiranë, si ti. Nuk të lënë atje, talentet u duhen, veç thirri mendjes. Bëj ca skica kooperativistesh të lumtura, portretin e sekretarit të partisë e të ndonjë heroine të punës socialiste, botoji nëpër gazeta. Kështu ndreq biografinë. Mirë e ke ti Ziso, për vete i ke punët grurë. Ngrohtë në televizion, ohoho.

Natën e tretë kumbona plasi fort, nuk mund ta shpërfillje. Kum-kum, kum-kum. Thua një përçor, kapreç bridredhur, po i printe tubës në kullotë. Përjashta errësirë e thellë, erë e lagësht, ahishta përkundej. Qeni me zë të trashë, që kish lehur një natë më parë, u trenua. Pas tij të tjerët. Diçka u rrëzua e u thërmua në oborr. Çka kërciti ashtu? Nata është e mbushur me gjithfarë fshehtësish, të vogla e të mëdha. Gjëmimi i kumbonës ndihet krejt ngjat. Qentë u çartën duke lehur. Më duket po çartem edhe unë, çfarë kumbone mund të rrahë në këtë orë të natës? Veç në qoftë vetë qoftëlargu.

Deri vonë nuk mbylla sy. Më dukej se dikush ngjitej dhe rrahte kumbonën te dritarja. Në një vend të panjohur të duket i dyshimtë edhe bari. U lehtësova diqysh, kur ndërmenda se kthina ime është në kat të dytë.

Në nesret e diel, aksion me korrë kallam-boq. Katundi është rreth malit, arat e pjerrëta mbillen me një misër të vogël, të verdhë, farë vendi. Mbërrij me të parët. Brigadieri po gazitej me dikë. U dëgjua sontë andej nga ju? Lere, lere, harboi Arushi im, tha tjetri. Hidhej në verigë, lehte sa i hanin mushkëritë. Gallatë e madhe. Edhe atij përdreqanit, si i polli mendja ashtu. Për punë të verdha është i vetmi.

I përshëndeta, mora draprin që më dhanë, vura re se i lëvizte bishti, nuk bëzana. Jam rishtar këtu, nuk i njoh, nuk më njohin. Fshatarët janë kur i do të çiltër, kur i do dinakë. Flasin me rrotulla, të venë në lojë. Le më kur e ke mizën nën kapuç, si puna ime. Biografia, mushkëritë me hije. Këtu m'i dinë të tëra, sigurisht. Para se me ardhë unë, ka mbërri dosja ime. E qëndisur hollë.

Të hënë çohem herët, peshqirin krahëve dhe mësyj përroin. Akuarel mahnitës, eci si nëpër ëndërr. Udhëza e hollë përvidhet shpatit, përmes

ahave të lagur vjeshtakë. Vende-vende shtruar me dushkun e kalbur të vjetëm, mbi të digjet ndonjë gjeth i verdhë, rrëzuar prej fërfërimës së natës. Një mjegull e brishtë ngjitet me përtësë grykës, cukla-cukla, si e përdhunuar. Ndalet dhe ve buzët mbi ujë. Mjegull je a pelë e lëbardhme, që të ka tharë etja?

Shpejtoj hapin, duke rrotulluar krahët me shpejtësi, për me u nxe.

Nuk u besoj syve. Mbas një trangu me myshk, turiri i një ujku. Nuk lëviz, rri si i shituar. Veshët curr, ujk hesapi. Shpina e përthime. Vetëm sytë ndryshe. U lëviz drita, sikur don me shqiptue diçka.

Ujk kaq afër shtëpive? Dhe pasi ka çelë drita? Pa e prishur fare terezinë?

- Mirëmëngjes, ujk!

Desha me i thanë hapu, ma ke zënë udhën. E di se ujku i tutet njeriut. Gjithsesi sjellja e tij po më dukej e çuditshme. Mos është ujk i çartur? Ata nuk pyesin. Tërbimi është më i lig se vdekja. Boll një jargë me ta lëshue!

- Jam pa hangër, thotë ujku. Dhe s'kam asnjë shpresë.

- Me mua kot e ke, i them. Nuk shuan dot uri me mua. Unë të vras në vend.

I mëshoj zërit trimërisht. Ani pse një tjetër zë, më i ulët, në fellutat e qenies, thotë të kundërtën. Dashtë Zoti s'ke mendje të keqe, se nuk të bëj dot gjë, o ujk, thotë ky zëri tjetër, në zgafellat e qenies. Në dorë kam një sapun e një pastë dhëmbësh, kaq janë armët e mia. As një shkop a gur rroshatak s'po më kap syri përreth.

Nuk thonë kot pushka e zbrazët tut dy burra. Atë që e mban, se e di se s'ka fishek brenda, dhe tjetrin që i drejtohet, se ai kujton se është e mbushur. Unë isha pushkë e zbrazët. Ujku këtë s'e dinte, pra mund ta trembja.

- Prandaj jam kah pres këtu, thotë ujku. Mbase të mbushet mendja e më fut një kokërr plumbi. Një plumb kish me më shpëtue. Këqyre si jam katan-disur, zhele.

Tundi qafën e ligur. Vetëm atëherë ia pashë kumbonën në qafë. Kum-kum. Ushtoi ahishta.

Ujk, u bënë tri net që ma prish gjumin me atë drej kumbone. Gjumin e gjakun. Ç'dreqin ke, mos jam në ëndërr?

Mjerisht nuk është ëndërr, thotë ujku. Jetoja në pyll, në botën time. I lirë. Në pyll nuk mbetesh kurrë pa hangër. Në dëjë nuk bëhet fjalë, por as në dimrat me borë. Gjuaj vetë, prenë e rrëmbej të gjallë. Nuk më pëlqejnë coftinat. Jemi racë krenare, vetë ju ia vini djalit emrin ujk. Ndihesha zot



i malit, s'i druhesha kujt. Rrallë zbrisja në katund. Vatha ka qen, ka njerëz me pushkë. Më mirë gjuaj në kullotë të hapur. Aty i sheh e nuk të shohin, e sheston planin me nge. Rrëmben prenë e bëhesh tym në pyll.

Ujku prani, i bëri veshët curr. Nga suka matanë dikush i bëzani shokut, e ndiet sonte? He-he, ia ktheu tjetri, po i afrohet fundi.

Me mua e kanë, thotë ujku. Kanë hak. Qe natë e plotë, errësirë e lidhur nyje. Në këtë terr nuk del pa gjë, them. I afrohem një vathe bri përroit. Mat me sy hapësirën ndërmjet hunjve. Fort e ngushtë, as një këlysh, as një dhelpër mos me përbirue dot. Në një vend m'u dukën dy hunj pak më të larguar. Shti kryet mes tyre, thith barkun e bëhem petë, po, mund të kaloj! Qeni më heton. Leh çmendurisht, hov thikë përpjetë, gati me i këputë zinxhirët. Del i zoti e vikat. I jap trupit mbas, tërhiq shpejt se e pate! Se si përdridhet huri, ngushtohet hapësira, më mbet kryet aty. Nuk bëj dot para as mbrapa. Bariu i shpejtë, ujk e shkuar ujkut edhe ai. Sa çel e mshel sytë merr një bigë të fortë e ma ve mbi qafë. I mëshon bigës, e ngul në tokë mirë, qafa ime nën të. I thërret dikujt, ma bjer një kumbonë. Atë të madhen, të ogiçit. Ta nderojmë, siç i ka hije një ujku trim.

Mendova se po përdorin gjuhë të fshehtë, të koduar. Do të ma këpusin kryet, duke më prerë në qafë me sakicë a me thikë, siç presin berrin për mish. Apo do të ma lëshojnë qenin me më copëtue së gjalli, siç bëj unë me prenë? Ndoshta kanë ndër mend me më zhgojue në hu, sa të më dalë shkuma e të jap shpirt. Mos u tut o ujk, thotë çobani, që m'i blen mendimet. Një qime s'kemi me ta heqë, po ta jap fjalën. Kam me të lëshue prapë në mal, si kokrra e mollës.

Nuk i besova. A ka besë me njeriun, që i kam ngrënë aq berre? Tjetër gjë se edhe mua më duhet me jetue. Kështu më ka bërë Zoti, mbahem gjallë dhe përtërij racën vetëm duke gjuajtur. Përndryshe shuhem, nuk bëj hije në fytyrë të tokës.

Qeni i kërthndezur çohet hucel, do me i këputë hekurat. Çobani ma mban fort qafën zënë nën bigë. E shoqja afrohet, ma var në qafë kumbonën. E përthekon fort në kllapë, mos me u shkoqë kurrqysh. Çobani heq bigën e ma mëshon me shuplakë vitheve. Mbathja tash o ujk, a të dhashë fjalën s'kam me ta prekë një qime?

U bëra erë.

Kumbona kum-kum. Në qafën time.

Jam i lirë në mal, por a është liri kjo? Barinjte zënë pritë e ma veshin shpinës me hu të çarë, pse me e harxhue plumbin kot. Dhinë e egra e kapronjtë e ndiejnë kumbonën hejseku larg dhe bëhen erë mbi thepa. Më e rënda, kur tallen lepujt. E marrin vesh se po vi, hingrizen e ma qesin gjuhën pas. Një lepur i ri bënte thirrje ejani ta q... ujkun, të tërë me radhë. Edhe këtë mund të ma bëjnë lepujt tashti, pse jo. Unë po cof. Po jap shpirt, pa shti gjë në gojë. A më ndien kur marr frymë? Më fishkëllojnë brinjët si fisarmonikë e çarë. Po marr fund i uritur, i koritur, i fëlliqur. Na ishte një herë një ujk. Isha unë ky ujk, por nuk jam më ujk. A s'të ndodhet një plumb, me ma shkrepë në lule të ballit?

Veshët më kumbojnë prej kumbonës së ujkut.

Herë-herë prek qafën. Ruajna Zot, mos ma kanë varur edhe mua një kumbonë në këtë qafën time të hollë?

Na ishte një herë një u... unë!

ME FLOBERIN DHE ARVANITËT NGA PARNASI NË ATIKË



Më 1851, Gustav Flober bashkë me mikun e tij, Maksim du Kamp, që vinin nga Konstantinopoja për në Athinë, rrugës pikasën një fshat të vogël, që siç pyetën dikë aty pranë, quhej fshati Kryekuq

Luan RAMA

Parnasin e shenjtë, për të cilin historianet thonë se ai vend i është kushtuar Apollonit dhe nëntë muzave, ne e lamë një pasdite për të marrë rrugën drejt Livadhjasë e Thivës, për të zbritur më pas në fushat e Eleusës dhe ndaluar më së fundi në këmbët e malit që ngrihet mbi Athinë: Hymet. Duhej të linim pas legjendat e Parnasit (emër që vjen nga kultura e lashtë hitite e që do të thotë “shtëpi”, ku siç shkruan Ovidi në “Metamorfozat”

e tij, “ndërkohë që gjithë bota u përmbyt nga uji, vetëm ajo majë mali nuk u lag”) që të mund të zbrisnim më pas drejt kodrinave të mbushura me ullinj. Historitë e vjetra, plot hyjni, e kishin kthyer Parnasin në një simbol të madh dhe të njohur në Europën e shekullit XIX, aq sa francezët e kishin pagëzuar me këtë emër rrymën e tyre letrare “Parnasianët” (“Les Parnassiens”). Male të lartë, të gjelbra, gurë mitikë dhe legjenda. Pikërisht në këto vende që kishte përshkuar mijëra vjet më

parë historiani grek Pausania, ai kishte shkruar se *"Thrakasit thonë se bilbilat që këndojnë në varrin e Orfeut, këndojnë më bukur e më fortë se kudo tjetër"*. Bilbilat tashmë nuk këndonin si dikur...

Në Thiva, ku pata rastin të takoja një emigrant shqiptar nga Lushnja, më tha se kur kishte ardhur këtu për të punuar me gruan e tij, 15 vjet më parë, dhe kishte hyrë në lokalin e fshatit Vaja, nuk u kishte besuar veshëve: ata burra fshati, flisnin të gjithë shqip. Flisnin dhe këndonin shqip.

KRYEKUQI

Më 1851, Gustav Flober bashkë me mikun e tij, Maksim du Kamp, që vinin nga Konstantinopoja për në Athinë, bënë të njëjtën rrugë. Të shoqëruar nga një drogman, kur kaluan nga Parnasi, drejt fushës, para tyre ata pikasën një fshat të vogël, që siç pyetën dikë aty pranë, quhej fshati Kryekuq. Atë të diel të 5 janarit, Flober nuk e dinte se çdo të thoshte ai emër dhe pse quhej kështu, por sidoqoftë drogmani i tha se ishte një fshat arvanitësh, si dhe fshatra të tjerë të ngjashëm me arvanitë që kishin pikasur rrugës. *"Në këmbë tona, - do shkruante atë ditë Flober, - poshtë të tatëpjetës, pak në të djathtë duket fshati i vogël Kryekuqi... Kalojmë nga fshati ku ka shtëpi të rralla e të bardha dhe anash dru të hedhur andej-këndej për zjarrin e dimrit pranë shtëpish guri. Një grua kalon pranë shtëpisë, me gojën e mbuluar me një shami, si një muslimane. Janë shqiptarët që e banojnë këtë fshat..."*

Atë ditë korriku që vinim nga Parnasi, kishim me vete dhe mikun tonë të vjetër, Jorgo Jeru, një arvanitas të vjetër, botues dhe studiues i historisë, mbi të 80-at, por i fortë si shkëmb. Donte të na çonte pikërisht në fshatin për të cilin fliste Flober dhe që rastësisht ishte dhe vendlindja e tij. E kishte lënë atë fshat që në moshën 12 vjeçare, për t'u vendosur në Athinë, ku studioi më pas shken-cat inxhinierie. Por, më parë, ai donte të në çonte në fshatin Vila, të ngjitur në një shpat mali dhe ku nga poshtë, drejt fushës, dukej dhe Kryekuqi. Kështu ne morëm drejt Vilës, një qytet i vogël, i bukur, i ndërtuar nga shekulli XVIII, nga arvanitas të ardhur e të shpërngulur nga Morea. Jeru kishte telefonuar që në mëngjes dhe atje na prinin. Një grua arvanitase, mbi të shtatëdhjetat, e cila kishte drejtuar grupin teatral arvanitas, ku jepnin shfaqje çdo vit, sapo kishte vdekur. Ne ndaluan në shtëpinë e të motrës, Zinovia Boci, vajza e së cilës studionte prej vitesh në Gjermani mbi gjuhën arvanitase dhe historinë e arvanitasve të Greqisë. Ajo na priti me një kënaqësi të veçantë

dhe menjëherë i telefonoi mikeshës së saj që të vinte dhe ajo. U ulëm në një sallon të madh, ku në ballë ishte një kopje e një vepre të piktorit francez Delacroix, më tutje një qëndismë familjare në kor-nizë me motive arvanitase dhe tepër e vjetër e në faqen tjetër të sallonit, dy fotografite e prindërve të saj.

- Janë Mama dhe tata, - më tha ajo kur unë po afrohesha t'i shikoja më mirë ato fotografi. - Stërgjyshërit e mi ishin nga Palahori...

Kur i thashë se doja ta dëgjoja duke kënduar këngë arvanitase, ajo menjëherë filloi të këndojë këngën e Moresë: *"O e bukura Moré"*... Këndonte me një zë të ëmbël, por njëkohësisht dhe me shumë dhimbje. Kur ajo mbaroi këngën, erdhi ndërkohë mikeshja e saj që banonte disa shtëpi më larg. Kishte me vete një dosje dhe na tregoi dramën e pjesës teatrale që kishin përgatitur, të shkruar në greqisht, por që shqiptohesh në shqip, çka të kujtonte disa nga fjalorët e parë të shqipes, apo atë të shkruar nga Marko Boçari para konsullit francez, Pouqueville. Meqë më lanë t'i filmoja, unë i filmova gjatë kohës që ato këndonin, pasi dhe mikeshja e saj, arvanitase, mbi të shtatëdhjetat, këndonte "Këngën e Vitit të Ri" në gjuhë arvanitase.

- Dua që këto këngë të shkruara t'ua lë fëmijëve... t'i këndojnë një ditë dhe ata! - tha gruaja, dhe nisi të këndojë një këngë humoristike. Pastaj duke parë nga Zinovia, ajo më tha:

- Tani do u këndoj tjetër!...

Por, çuditërisht ajo nisi të këndojë një këngë të vjetër: *"Besa me muçol!"*... Në fillim u habita, por kur e dëgjova se këndonte dhe një këngë moderne në gjuhë arvanitase, kjo më habiti jashtë mase. Pra, këtë këngë, të dëgjuar në një gjuhë tjetër, ajo e kishte përkthyer në gjuhë arvanitase dhe tani e këndonte me shumë krenari. Ishte një befasi e jashtëzakonshme. Për të zbritur në fshatin Kryekuq, duhej të kalonim Qafën e Shurit, e cila përgjithësisht ka mjegull.

- Atje janë fushaitë (ata të fushës), - na tha Jorgo, i cili emrin e tij në shtëpinë që ka në Athinë e mbante "Georges", pra "Gjergj".

Para se të hyjmë në Kryekuq, Jorgo kërkoi të ndalnim makinën. Zbritëm dhe atje, në një lloj sheshi, kishte një obelisk dhe në mes, një portret në relief. Ishte portreti i Konstantin Jani Jero (1796-1872)... Pra ai kishte qenë një nga luftëtarët e Revolucionit grek për çlirimin e Greqisë.

- Është gjyshi im! - tha me krenari mikun ynë.

Pastaj ne i hipëm sërish makinës dhe vazhduam deri në mes të fshatit ku ai na tregoi

shtëpinë ku kishte lindur si dhe klubin, ku njerëzit brenda bënin shaka në gjuhën arvanitase.

Pas Floberit, edhe Dora d'Istria e kishte përshkuar Tebën e Kryekuqin (Jero e thoshte gjithnjë Kriekuqi), duke marrë rrugën drejt Eleusës, një vend i shenjtë i kultit të hyjneshës Demetra. Në këtë udhëtim ku pikëtakon arvanitasit, sa të vështirë, aq dhe romantik për të, rrugës ajo kaloi në fshatin e Mandra-s, të banuar nga shqiptarët. *"Në Mandra, si dhe në pjesën tjetër të mbretërisë, - shkruante ajo - hapja e shkollave greke tenton t'i helenizojë shqiptarët, këtë racë energjike, hijerëndë dhe punëtore, tepër të lidhur me luftën dhe bujqësinë. Ndërsa fshatrat grekë, si në shumë zona të tjera, janë veçse një grumbull kasollesh prej balte..."* Nga Mandra, udha e çoi atë drejt fshatit Vilari dhe në Paleo-Kundura. *"Kohë më kohë, shqiptaret, të cilat nuk e kishin humbur bukurinë e racës së tyre, kalonin tani me gomarët e ngarkuar me degë pemësh... Rrethinat e Tebës, në përgjithësi janë të populluara nga shqiptarët, të cilët janë vendosur në fushë... por shqiptarët e ruajnë ende gjuhën e tyre"*.

Para Floberit dhe Dora d'Istria, të tjerë kishin pikëtakuar arvanitët e Greqisë. Në vitin 1784, ambasadori francez në Konstantinopojë, Choiseul-Gouffier, i cili disa herë udhëtoi nëpër Greqi, në librin e tij *La Grèce moderne*, shkruante për shqiptarët e Livadhjasë që *"në të hyrë të kishës i lënë të lëshuara gërshetat e tyre"*. *"Në Greqi, - shkruante ai, - ka dy lloj racash njerëzore të dallueshme dhe që njihen me lehtësi: raca e shqiptarëve dhe raca helenike. Në epokë të ndryshme, shqiptarët kanë pushtuar Greqinë kontinentale dhe Peloponezin"*. Ai i pikëtakoi shqiptarët dhe në Eubea, në Evian e sotme: *"Shqiptarët nuk e çajnë kokën shumë për të ardhmen e tyre. Ata janë shumë ekspansivë dhe zhurmëmëdhenj në momentet e gëzuara. Ne kënduam këngë franceze, greke, shqiptare. Një djalosh shqiptar 13 vjeçar ia dha me një zë të lartë. Dhe ndërkohë bashkëpatriotët e tij të ulur në një gjysmë-rrethi, përsërisnin në korr refrenin e këngës"*.

Por, mjaft interesant ishte mbërritja e Dora d'Istra-s në Athinë, ku gjurmët shqiptare ishin të shumta, madje dhe lart në Tatoi. Ca miq e çuan atë në *"kullotat e shqiptarëve, në Tatoi"*. *"Këta shqiptarë kishin si prijës një grua të quajtur Kara Japina, - shkruante ajo. - Kur shkuam atje, ne pamë një shesh të rrumbullakë, ku me ca dërrasa të punuara e shufra hekuri, shkërmoqnin kallzat e grurit. Ca fshatarë në këmbë, hipur mbi dërrasë dhe kapur pas supit të njëri tjetrit, tërhiqeshin nga kuajt që*

vinin rrotull, të cilët i fshikullonin. Rreth çadrave, mbi pemë, thaheshin rroba, ndërsa kampi i tyre shtrihej nën ca pisha madhështore. Një shi i hollë na detyroi të strukeshim brenda, ku kishte qilima dhe shajakë me djathtë pranë dollapit. Oxhaku ishte një rreth me gurë, në të hyrë të çadrës. Gratë mbanin mbi kokë një shami të rrotulluar bukur, ku nga balli, anash, u dilnin dy bukle. Një gërshet i gjatë e i zi u binte gjer në mes. Këmisha e tyre ishte qëndisur me ngjyra të ndezura gjatë gjithë krahëve. Mbanin gjithashtu përparëse dhe bluzë të bardhë... Ne hëngrëm darkë në një vend të ngritur para kampit nga ku dukej Athina dhe deti..."

Shënimet mbi arvanitasit janë të shumta në autorët e shekullit XVII-XVIII. Madje, në një libër kujtimesh të konsullit francez Jean Giraud (1678) kisha lexuar dhe shënime të tij mbi Athinën e asaj kohe, ku theksonte se vendet e tempujve dhe fshatrat e Atikes ishin të banuara nga shqiptarët. Edhe një nga udhëtarët e hershëm të fillimit të shekullit XIX (më 1803-1804), studiuesi gjerman Bartholdy, në librin e tij *Voyage en Grèce*, shkruante dhe për arvanitasit e suljotët. Kur kishte hyrë në Lithada, për të cilën thoshte se *"shumica e banorëve ishin shqiptarë"*, ai pohonte se *"në gërshetat e tyre të gjata, shqiptaret mbanin shumë monedha argjendi të lidhura në varg, ku në çdo lëvizje të trupit ato lëshonin tingëltime të rregullta, veçanërisht kur përkulnin kokën pas, çka u jepte atyre një pamje të hirshme"*. Disa dekada më vonë, historiani dhe arkeologu francez Albert Dumont, në veprën e tij *Ballkani dhe Adriatiku*, në kapitullin e tij të gjatë për shqiptarët, shkruante dhe për shqiptarët e Greqisë: *"Shqiptarët e helenizuar gjenden kudo ku ka diçka heroike. Ata mund të jenë krenarë për pjesën e tyre të lavdisë. Ata i dhanë pavarësisë greke Karaiskain, Zaimin, Miaulin, Boçarin, Kanaris, e shumë të tjerë të lindur në Epir..."* Po kështu, një studim të veçantë në këtë fushë kishte shkruar helenisti dhe linguisti gjerman J. P.h. Fallemeyer, i cili në veprat e tij *Historia e gadishullit të Moresë dhe Elementi shqiptar në Greqi*, ishte ndër të parët që shikonte në përbërjen gjenetike të grekëve modernë elementin e fuqishëm shqiptar.

DASMA ARVANITASE

Por, le të kthehemi në një ceremoni dasme arvanitase, që na e përshkruan piktori francez Duprè në vitin 1819 në Athinë, i cili i referohet njëkohësisht dhe shkrimit të një gazetari anglez

që kishte qenë i pranishëm në këtë dasmë. Ja çfarë shkruan Duprë:

„Ndërkohë që isha kredhur në kënaqësinë e pikturimit të një nga pasardhëset e atyre që kishte krijuar dalta antike, veshi im dëgjoji një muzikë shqiptare krejt të virgjër. Ky koncert ishte diçka krejt e re për mua, një muzikë që shoqëronte një nuse në shtëpinë e burrit të saj. Vrapova menjëherë dhe isha dëshmitar i një ceremonie për të cilën po huazoj një përshkrim të një reviste britanike... Tregimi i vëzhguesit anglez përshkruante me besnikëri dhe plot frymëzim kujtimet e mia. Po e citoj tekstualisht atë pjesë, pasi ka shumë interes për vërtetësinë, duke bërë të njohur një tipar të zakoneve interesante tek popujt: “Ai që më ftoi ishte një “papas”, prift grek (tabloja XXVIII) me një shtat shumë të lartë dhe një forcë shpirtërore

e fizike që do ishte e udhës të përdorte më mire pushkën, sesa shkopin e priftit. Po ta gjykoje nga pamja e shëndoshë dhe shqiptimi i rëndë, ai dukej si një amator i femrave, cilësi që i jepte më shumë të drejtë për të bërë dashuri sesa respekt nga banorët. Askush përveç tij nuk mund të nderonte më mirë gjatë një pagëzimi apo martese. Ai ishte shpirti i banketeve dhe kudo jepte sinjalin e gëzimit. Mund të imagjinohej se shfaqja e tij përshëndetej akoma më me gëzim sesa një udhëheqës popullor, pra një njeri universal, dhe ai erdhi të më takonte. Isha tek prindërit e të fejuarës dhe njerëzit po merrnin rrugën drejt shtëpisë së burrit të ardhshëm. Shtëpia kishte një pamje të rëndomtë, megjithatë ajo të jepte përshtypjen se ata ishin në gjendje. Të ftuarit e ardhur i kishin përmbytur shkallët e jashtme e të gurta që të çonin në katin e



parë. Zhurma e cimbaleve dhe e dajreve përzihej me urratë që i paraprinë një “épithalame”. Aktorët, të pakët në numër, bënë rolet e tyre, aq sa ishte e vështirë të dëgjoje një fjalë mes asaj zallahie. E kisha të vështirë të depërtoja mes turmës deri në sallon. Pashë nusen që ishte ulur në qendër të disa grupeve që ishin mikeshat e saj. Po mbaronin rregullimin e nuses. Dado e saj po i jepte dorën e fundit flokëve të saj të ngritura shumë lart. E lodhur nga gjithë këto, nga gjithë këto kotësi të kësaj bote, ajo e kishte lënë këtë koketëri në dorën e shoqes së saj. Gëzimi i shkëlqente në sy sa herë që një monedhë i shtoej në zbukurimin e saj grotesk. Kohë më kohë ajo ulej në gjunjë me modelin e bërë nga duart e saj dhe me një ekstazë të këndshme ajo ftonte dhe zërat e ndihmëseve të saj. Por pamja e vajzës së re ishte akoma më komike. Ishte 18 vjeçare dhe me tipare të rregullta të një ëndërrimtareje. Kishte sy të vegjël dhe të zinj, por dukej sikur ia kishin zmadhuar për t’i dhënë më shprehi, duke i zgjatuar kështu dy cepat e qepallave dhe duke ia lyer qerpikët me një ngjyrë të zezë. Ngjyra e saj natyrale ishte zhdukur nga kremi i bardhë dhe i kuqi që mbulonte fytyrën e saj. Në flokët e sajua në tri radhë, ngrihej një amfiteatër lulesh, letrash me ngjyrë, parash sekuini të shkuara në fill njëri pas tjetrit, etj. Kjo lloj krehje që bëhej në familjet ortodokse ashtu siç shohim dhe gratë me kapele në Normandi, është d.m.th. prika e nuses. Pasi mbaroi rregullimi, përreth filluan të qarkullojnë me një pjatancë që të mblidhnin dhuratat e të ftuarve. Pastaj paratë ia lanë nuses në duar. Në përfundim të diellit, kortezhi i njerëzve filloi të lëvizë. Nusja, e përkulur nga pesha e madhe që i rëndonte mbi kokë, e shoqëruar nga një prej shoqeve të saj, u shfaq në krye të shkallëve dhe menjëherë filluan “epithalame-n”, një lloj kënge e trishtuar në dialog një lloj psalmodie me një zë hundëruar e shoqëruar me gjeste groteske. Duke zbritur shkallët, heroina e mbrëmjes paraprihej nga një fëmijë që mbante një pasqyrë të ngritur lart që nusja të kishte kënaqësinë të shikonte imazhin e saj. Vura re se ajo pak përfitoi nga kjo gjë e vënë enkas për koketërinë e saj. Ajo bëhej e ndjeshme veç nga pamja e saj disi e çuditshme. Kortezhi ecte në mënyrë të rregullt aq sa e lejonte ai vend, duke kaluar rrugës mes zhurmës së instrumenteve, mes atij gëzimi ku asaj i hidheshin lule. Gjithçka përzihej me shprehjet emfatike të urimeve që përdoren në raste të tilla dhe që tradita i ka ruajtur gjatë një litanie të gjatë. I paraprirë nga flakadanë e pas kthesash të shumta, kortezhi mbërriti në shtëpinë e burrit të ardhshëm. Despo-

tizmi familjar i banorëve të vjetër ka mbetur ende tek pasardhësit e tyre. Kodi i rreptë i haremllekut i reziston zakoneve dhe fesë që e kanë vendosur atë. Duke hyrë në oborrin e shtëpisë së çiftit, u habita që mes atij gëzimi e përshëndetjesh të zhurmshme të pritesha me një lloj ftohtësie apo apatie që e kisha ndeshur tek gjermanët. Burri, me një lëkurë në ngjyrë bronzi, ku disa rrudha në ballë e tradhtonin moshën e tij, ishte ulur mbi një tufë gjethesh rrapë e vidhi. Vallë ëndërronte për bukurinë e të fejuarës së tij apo për një nga ato goditje të papritura teatrale që njoftonin për fillimin e shfaqjes? Jo, ai ishte në ekstazë, atje, nën brisun e berberit, ndërkohë që miqtë e tij admironin me kënaqësi shkathtësinë e atij artisti. Pasi mbaroi ky operacion, i parfumosur me kolonjë nga koka te këmbët, edhe aty, filluan të mblidhen paratë ashtu siç tek nusja. Gjithçka zhvillohej me një seriozitet të heshtur dhe unë nuk pashë asnjë buzëqeshje në fytyrat e të rinjve të asaj dasme. Ndërkohë që bëheshin përgatitjet, nusja dhe shoqet e saj ishin vendosur në cep të oborrit dhe prisnin të heshtura. Ajo shikonte nga burri apo zotëria e tij i ardhshëm, që ishte gati ta merrte. Ajo u ngrit nga karrigia dhe iu drejtua shtëpisë bashkëshortore. Kjo gjë nuk shkaktoi asnjë emocion, madje ai nuk denjoi ta përshëndeste, duke ruajtur ftohtësinë e tij derisa kortezhi femëror kapërceu pragun e portës. Unë nuk kuptova asgjë nga ky lloj teatri, por shpejt ai u shkëput nga grupi që e kishte mbajtur deri atëherë nga vështirimet e të dashurës së tij dhe ndërkohë që ata këndonin përsëri dhe më fortë këngën e virgjëreshës, ai hyri në apartament, duke lënë më parë thikën jashtë portës. Miku im “logothet” (funksionar), të cilit i kërkoja të më shpjegonte këtë ceremoni, qeshi duke tundur kokën pas, pa ditur të më shpjegonte. Duke hyrë në atë sallë me gjithë ata njerëz që shoqëronin atë ritual, u skandalizova kur pashë nusen të ulur tre “pouces” më poshtë se burri, në stolat enkas për ata. Prindërit zunë vend anash tyre dhe gjatë disa minutave u krijua një heshtje e përgjithshme. Burri krekosej me krenari, ndërsa vajza dukej e përrunjur dhe e kënaqur por në tiparet e saj nuk shihej asnjë lloj lumturie. Ndërkaq, të tjerët që merrnin pjesë në atë dasmë, në vend që të interesoheshin apo të tregonin kënaqësi ndaj të martuarve, dukej se vetë ata ishin të lumtur që nuk ishin në vendin e atyre që martoheshin. Ndërkohë do të fillonte ceremonia fetare, kur vështirimi i “logothetit” më bëri të ditur se në atë çast unë isha i tepërt. Duke parë që dhe njerëz të tjerë po largoheshin, pas disa përgëzimeve të zakonshme, dola dhe unë me ata

dhe pas dy minutash u gjenda mes një turme, e cila nga jashtë bënte që të ushtonin thirrjet e saj”...

Dy vjet më parë, duke shkruar librin “Bujtës të largët” me mbresa të udhëtarëve francezë gjatë shekullit XIX në Shqipëri, më kishte tërhequr vëmendjen dhe një shënim i anglezit Smart Hughes, në librin e tij “Udhëtim në Janinë, në Shqipëri”, ku ai shkruante rreth ceremonisë së dasmës arvanitase: “... Dhëndëri shkon me kalë në shtëpinë e të fejuarës. Kur arrin, atij i afrojnë një bukë të madhe, të cilën ai e copëton dhe ua hedh ato të pranishmëve të mbledhur para portës së shtëpisë, të cilët shtyhen mes tyre kush ta kapë i pari. Kur hyn brenda, dhëndrit i thonë të ulët, i japin të pijë e të hajë dhe zakoni e do të dëndet mirë. Vjehrra e uth dhëndrin dhe rreth qafës atij i lidhin një shami, dhuratë e të fejuarës, që zakonisht është ajo që e ka qëndisur. Atëherë prifti vjen dhe bën shërbimet e rastit, ose në shtëpi ose në kopsht. Pastaj të gjithë u hipin kuajve, të prirë nga dhëndëri, i veshur me rrobat më të bukura, i mbështjellë me një pallto të madhe, me pamje disi të vrarë dhe që ndihmohet nga miqtë e tij, sikur një ceremoni e tillë ta ketë dërmuar. Nusja e ndjek e mbuluar me vello të saj apo që e ka marrë hua. Në një distancë larg nga shtëpia ata ndeshin miqtë e tyre dhe vajzat e nahisë ecin me ata, vallëzojnë, duke i shoqëruar e vegla muzikore dhe zërat e tyre. Kjo është pjesa më interesante e ceremonialit. Duke ardhur për tek burri, babai i nuses e merr atë për krah dhe bën sikur e detyron që të hyjë në shtëpinë e re, duke hedhur mbi mur një shëgë, si shenjë oguri për pjellorinë e çiftit. Nëna e burrit i nxjerr mjalte, bukë e vaj dhe duke i qarkuar menjëherë të dy i tërheq për t’i futur në dhomën e tyre dhe ku vajza bën gjoja se s’do të hyjë. Kur ajo hyn, nuses i heqin vellon, e vendosin në cepin ngjitur të murit, ku ajo qëndron në këmbë si statujë me sytë e ulur. Pastaj shtrojnë tavolinën dhe të gjithë ulen të hanë, por jo nusja, e cila duhet të qëndrojë në këmbë deri në mbarimin e darkës, duke i përshëndetur thellësisht të gjithë ata që pijnë për shëndetin e saj...”

SHATOBRIANI I MREKULLUAR

Një nga përshkrimet e bukura është dhe ai i Chateaubriand-it, të cilën Dora D’Istria e kishte lexuar në kujtimet e Chateaubriand gjatë udhëtimit të tij në Greqi, *Udhëtim nga Parisi në Jeruzalem*. Ndër të tjera, duke shkruar për arvanitasit, ai kujtonte dhe një histori të bukur dhe shkak për këtë ishte bërë miku i tij, konsulli francez Fau-

vel: “Po lija Athinën dhe po shikoja një ëndërr të veçantë. Sikur më kishin dhënë kurorën e Atikës. Themeloja një universitet ku fëmijët e gjithë Evropës vinin të mësonin greqishten letrare dhe atë popullorë... një tufë zviceranësh dhe gjermanësh përziheshin me shqiptarët e mi. Më datën 27, ne shkuam tek një shqiptar që e njihje z. Fauvel... Por u desh ta ndaloja udhëtimin nga ethet që më pushtuan në kasollen e këtij shqiptari. Ditën e kaloja shtrirë mbi rrobën time. Të gjithë njerëzit e shtëpisë shkonin në fusha. Madje dhe Josifi shkonte. Në shtëpi mbetej veç vajza e mikut tonë shqiptar. Ishte një vajzë 17 vjeçare, tepër e bukur, e cila ecte me këmbët zbathur dhe flokët e mbushur me monedha argjendi. Nuk merrej me mua, por punonte sikur të mos isha atje. Porta ishte e hapur dhe rrezet e diellit hynin në atë kthinë që ishte i veti vend me dritë. Hera herës më kapte gjumi. Zgjohesha pastaj dhe shikoja shqiptaren që merrej me punë, duke kënduar me gjysmë zëri. Ndonjëherë i kërkoja ujë, “nero”. Ajo më sillte një kupë plot me ujë dhe duke kryqëzuar krahët, ajo priste që unë të mbaroja. Kur mbaroja, ajo më thoshte “Kalo?”, “A është i mirë”? dhe pastaj kthehej në punët e saj... Gjëja e parë që më ra në sy në Megare, ishte një grup grash shqiptare, që në të vërtetë nuk ishin aq të bukura sa Nausika dhe shoqet e saj. Të gëzuara ato lanin teshat pranë një burimi, ku dukeshin disa fragmente të një akua-duku të vjetër... Zbritëm pastaj te një shqiptar, ku u strehuam mjaft mirë. Pastaj erdhi dikush t’i shikoja të bijën. Shkova dhe gjeta atë krijesë të mjerë mbi rrogos të mbuluar me ca zhele. Me pështirosje më zgjati krahun e saj të mbuluar me lecka, i cili ra mbi mbulesë. Ishte gjithë ethe. I hoqa nga flokët gjithë ato monedha që i mbanin nxehtësinë në kokë, monedha me të cilat fshatarët shqiptarë zbukurojnë gërshetat e tyre. Me vete kisha kamfor kundër murtajës dhe atë e ndava me atë të sëmurë. E kishin ushqyer me rrush dhe u thashë se mirë kishin bërë. Pastaj u lutëm për shpirtin e Krishtit dhe Virgjëreshës, duke u premtuar se do të shërohej... Kur dola, gjeta një fshat të tërë që ishte grumbulluar para portës. Gratë u sulën drejt meje duke thirrur: “verë, verë”... Kështu ata donin të më shpërblenin, duke më detyruar të pija verë... Gjithë dhimbje, arrita më së fundi në kasolle. Në sy, gjatë gjithë natës, kisha imazhin e asaj shqiptareje që jepte e merrte me jetën. Dhe kjo më kujtoi Virgjilin, që duke vizituar si dhe unë tashmë Greqinë, kishte ndaluar në Megare i sëmurë dhe atje kishte vdekur...”

SHPIRTRA REBELË



Në fillim është ai që magjepset nga anglezja e re bionde. Dali e dashuron shtatin e saj të dobët dhe ijet e saj të kërcyera: për të skeleti është themelor, është ai që mbetet pas vdekjes

"Dali ishte i dashuruar marrëzisht me mua edhe pse e dinte që s'mund të më kënaqte. Atij i pëlqenin aristokracia, konteshat, princeshat. Fliste si të ishte duke jetuar në një kohë antike. Gjithmonë i drejtoheshim njëri-tjetrit me ju, edhe nëse ishim intimë. Ai ishte shumë fetar, tradicional: nuk ishim të martuar dhe nuk i pëlqente ideja që të mendohej se isha dashnorja e tij. E dinte që s'kisha para, por më thoshte: Vogëlushja Amandë, do të doja të të ndihmoja, por nuk mundem. Unë kam një grua dhe jam katolik". Kështu rrëfen Amanda Lear. Doktor Antonio Pugivert, urologu më i shquar në të gjithë Spanjën, i mësuar të merrej me pacientë të famshëm - përfshirë gjeneralin Franko - sigurisht që s'mund ta imagjinonte çfarë e priste atë ditë të fundit vere. Ai ndodhej në Barcelonë, në një suitë të hotelit Ritz, për të vizituar prostatën e një piktori të vjetër i cili ishte pacienti i tij. Me të mbaruar vizita, piktori

e kap për krahu dhe e shpie në dhomën përbri ku një vajzë e re bionde dukej se po rrinte në pritje. "Pra, vogëlushja ime, e gjete të dashurin?", e pyet ai. Doktorin nuk e kupton. Më pas piktori i tërheq pothuaj zvarrë në banjën e suitës, një dhomë gjigante me një vaskë po aq të madhe. Dysherneja e mbushur me rroba lënë rrëmujshtëm. Rreth njëzet të rinj, krejtësisht të zhveshur, janë duke i pritur: disa duke u zhytur në vaskën e mozaikut, të tjerë duke admiruar veten në pasqyrë, të tjerë akoma duke biseduar mes tyre. Tashmë, doktorin nuk ka kohë të rrotullojë sytë, para se piktori ta shoqërojë jashtë duke u kthyer ngutshëm te e reja bionde. Ata djem të rinj, grumbulluar në banjë, prisnin një audicion: disa ishin model profesionistë, të tjerët ishin ndjellë në Ramblas. Dalí i kishte ftuar me justifikimin se do të gjente një Shën Sebastian për një nga pikturat e tij, por qëllimi i vërtetë ishte të gjente një të dashur për Amandan. Artisti donte ta

rregullonte me çdo kusht me një princ të denjë për të. Le të bëjmë një hap pas.

1965: Amanda Lear studion në Akademinë e Arteve të Bukura në Londër. Së fundmi ajo ka nisur një lidhje me një djalë irlandez, Tarën, mik i Brian Jones, kitaristi i Rolling Stones. Në Paris ajo takon Catherine Harlé, drejtoreshë e një agjencie modeli, e cila i ofron asaj mundësinë të modelojë për Paco Rabanne, metalurgun e modës. Gjatë një darke në Castel, në Rue Princesse, një çift londinez e fton të bashkohet me tryezën e tyre, ku vendin e nderit e zë Salvador Dalí. Amandës i duket i shëmtuar, qesharak dhe mendjemadh. Kështu nis historia mes Salvador Dali-së dhe Amanda Lear-it, një roman i madh bashkëkohor që kapi të gjithë protagonistët, tik-et, shtysat dhe antipatitë e kohës së vet. Një histori që ishte, siç thonë ata, fotografia e një epoke ("Unë jam një fotografi", është titulli i albumit të parë të Amanda Lear), e bukur dhe gati për t'u bërë roman apo film: si në rastin e të fundit (dhe të shëmtuar) Daliland nga Mary Harron, ku roli i artistit katalanas mbulohet nga një Ben Kingsley madhështor.

Në fillim është ai që magjepset nga anglezja e re bionde. Dali e dashuron shtatin e saj të dobët dhe ijet e saj të kërcyera: për të skeleti është themelor, është ai që mbetet pas vdekjes (për të njëjtën arsye ai i do karavidhet dhe kontorsionistet rusë, me kockat që dalin si gjemba nga trupi). Pavarësisht përshtypjes së parë negative, Amanda zbuloi shpejt anë të tjera të Dali-së që filluan ta intrigojnë: "Mirësia dhe rrëfimet e tij më bënë të harroja shpejt mustaqet e tij të depiluara dhe rrobat ekstravagante", thotë ajo në "Jeta ime me Dalí-në", publikuar për herë të parë në 1987, dy vjet para vdekjes së Dali-së. Tani ribotuar në një version të përditësuar nga Il Saggiatore. Megjithatë, përshtypja dashamirëse nuk zgjat shumë. Një mbrëmje, në darkë me Leonor Finin, Amanda i tha Dali-së se edhe ajo pikturonte. "A pikturon? Është e tmerrshme. Nuk ka asgjë më të keqe sesa një grua që pikturon. Femrat nuk kanë talent. Gratë bëjnë fëmijë dhe omëletë [...] gjenialiteti krijues gjendet në testikuj". Amanda duhet të heqë dorë nga të moskuptuarit e atij njeriu me kundërshti: një intelektual që admiron kulturën klasike dhe mitologjinë e lashtë, por që e rrethon veten me hipi të rinj, një vëzhgues që dëshiron të dijë gjithçka për jetën seksuale të njerëzve të tjerë, por që sinjerisht e deklaroi veten impotent. (jo rastësisht, masturbator i madh).

"Oborri i tij i mrekullive" është i populluar nga personazhe me emra të koduar, pseudonime që ai

vdes t'ua vërë atyre si në një festë karnavalesh të përrjetshme: Kardinali, Delfini, Louis XIV (Dalí flet për kurtizanat e tij në formën mashkullore); por edhe Ginesta (për të gjitha vajzat bjonde) dhe San Sebastiano (djemtë në detyrë). Amanda është e prerë që në fillim. Ajo nuk është "Ginesta" e askujt. Dhe kështu, një rast më unik sesa i rrallë, midis të njohurve të Dali-së ajo mbetet e vetmja pa nofkë. Për Dali-në "ëndrra është pështjellimi i gjinive": ai i do djemtë e femnuar, dykuptimësinë seksuale, mitin grek të hermafroditit, i pëlqen të përmbysë emrat dhe gjinitë. Ai flet kudo për Amandën si engjëllin e tij, Moisiun e tij: «Natyrisht, siç e dini, - shpjegon ai - sipas Frojdit Moisiu ishte mishërimi i figurës atërore. Pra, ja ku jemi: ti je babai im! Thashethemet u përhapën në të gjithë Parisin. Përflitej se Amanda ishte mashkull.

Rrëfimi i Amanda Lear është gjithmonë i butë, ndoshta me një prekje naiviteti të mprehtë, por plot mirënjohje. Nuk ka në këto faqe sarkazëm dhe ironi përçmuese, të cilat e bënë atë të famshme, një lloj armature me të cilën ajo u fut në botën e argëtimit. Ajo, madje, rezervon fjalë vlerësuese për Gala-n, gruan ruse të Dali-së, të cilën ai ia zhvati mikut të vet Paul Éluard-it në rininë e vet. Një figurë plot hije, "Galushka" është despotike, sadiste dhe shumë e pangopur, por pa të Dali nuk mund të jetojë dhe punojë. Të dy formojnë një çift narcisistësh të paracaktuar për të plotësuar njëri-tjetrin: ajo është nëna, autoritare dhe e dashur njëkohësisht, dhe ai është djali që pëlqen të qortohet dhe të ngushëllohet. Pas një takimi të parë "të frikshëm", Gala pranon me dëshirë praninë e Amandës, e cila, ndryshe nga parazitët e tjerë në rrethin e tyre magjik, nuk tregon interes për paratë dhe për më tepër sheh tek ajo vajzë angleze dikë që mund të kujdeset për burrin e saj, teksa ajo është duke udhëtuar me shoqëruesin e radhës. "Dalí nuk bën gjë tjetër veçse shpik princesha dhe kalorës të rremë, të cilët në realitet nuk janë gjë tjetër veçse punonjës të thjeshtë", i thotë Gala me përbuzje të fshehur keq Amandës. Megjithatë, Amanda i shmanget rolit të princeshës. Ajo nuk e kupton se çfarë dëshiron të bëjë me jetën e saj, por ka ide të qarta për atë që nuk dëshiron të jetë: kafazet, edhe nëse janë të artë, nuk janë për të.

Që nga ky çast jeta e Amandës ndahet midis qytetit të Cadaqués, jo shumë larg nga Figueres, ku lindi Dalí, dhe Londrës, në ato vite në baraspeshë midis modës hipi dhe Swinging London. Amanda takohet shpesh me miqtë e saj në shtëpinë e Mick Jagger-it, merr pjesë në shfaqjet e modës së Ossie Clark ku takon (sipas fjalëve të saj) "të njëjtat

fytyra të zakonshme”: Beatles, Terence Stamp, David Hockney, Marianne Faithfull. Ajo pozon për një fushatë gjimnjatësesh dhe figura e saj binte në sy në dyja anët e autobusëve në Paris; më pas fluturon në Shtetet e Bashkuara për të eksportuar minifundin e Mary Quant-it dhe këtu takohet me Nico-n dhe Lou Reed-in, Paul Morrissey-n dhe Joe Dallesandro-n. Megjithatë, kur Tara, partneri i Amandës, vdes në një aksident me makinë në vitin 1966, është Dali ai që e ngushëllon. Ai e krahason atë me një princeshë para-rafaelite që ka humbur kalorësin e saj: “Mendoj se ajo është e trishtuar si natyrë njerëzore. Duhet të jetë e vështirë ta mësosh të jetë e lumtur, sepse i pëlqen të jetë e trishtuar. Unë do të doja shumë që ajo të ishte e lumtur [...]”. Shpirti i saj humbet në mjegullat e Londrës. Ashtu si në pikturat e Turner-it, piktori më i keq që ka parë ndonjëherë!”

Ajo ndihet e mbrojtur, por tronditet nga komentet e tij për Turnerin. Dali-së i pëlqen të vërë në dyshim gjithçka: dhe Amanda, një ish studente e Arteve të Bukura, mëson të shohë botën dhe artin me sy të ndryshëm. Dalí është një artist që ka zili për artistët e tjerë, përgjues dhe dyshues. Ai e respekton Pikason, por kritikon metodën e tij piktoreske, për të cilën thotë se i mungon rregulli dhe planifikimi. I urren impresionistët. Cézanne dhe Mondrian janë “bêtes noires” e tij, urren Mirò-në dhe Magritte-në (“një mjeshtër i vogël belg që bën gjithmonë të njëjtat gjëra”). Prej tyre ai preferon Gustave Moreau-në, Raphael-in, Velázquez-in, Vermeer-in, Alma Tade-ma-n dhe afresket e Ernest Meissonier-it. Kinemaja e mërzit: i pëlqen vetëm Buñuel (për të cilin është xheloz) dhe Kubrick. Fellini, nga ana tjetër, duhet të hidhet në koshin e mbeturinave së bashku me të gjithë kinemanë e vjetër të Hollivudit (Katharine Hepburn? Një dinosaur).

Amanda lodhet duke luftuar për të gjetur rrugën e saj. Entourage i Dali-së, me gjithë shkëlqimin e tij të rremë, e bën të ndihet në siklet. Duke kuptuar se duhet të distancohet nga mjeshtri i vet surrealist, ajo bashkohet me Teatrin Living dhe largohet nga Parisi për në Lion. Është një parantezë që nuk zgjat shumë: në shoqëri shpërthen një epidemi zgjebeje dhe ajo ia mbath prej ary për t’u kthyer në Cadaqués te Dali, i cili me absurditetet e tij vazhdon ta pushtojë dhe ta acarojë në të njëjtën kohë. Ata nuk do të jenë kurrë “thjesht” një çift: kur ai i kërkon asaj të martohen fshehurazi, Amanda e refuzon propozimin. Ndërkohë, ‘68 shpërtheu: Dalí dhe Gala u larguan nga Parisi të frikësuar. Amanda hidhet nga një histori në tjetrën. Të gjitha dështime. Gjithashtu,

shoqërohet me Brian Jones, mes alkoolit, qetësuesve dhe drogës. Ajo e lë dhe ai gjendet i mbytur në pishinë. Amanda gjen paqe vetëm në verërat e nxehta të Cadaqués, mes ullinjve dhe cicërimave të gjinkallave, ndërsa Dalí vazhdoi të mendonte për Teatrin-Muze. (të tijin). Ai arriti ta përurojë atë në 1974 në Figueres, falë edhe mbështetjes së Frankos. Gala fillon një marrëdhënie me Jeff Fenholt, një aktor superyll, Jezui Krishti i parë i filmit “Jezu Krishti”, duke u tërhequr për të jetuar me të në Kështjellën Púbol. Gjatë një shfaqjeje mode, Amanda u vu re nga Bryan Ferry i Roxy Music, i cili e zgjedh për kopertinën e “For your pleasure” (1973). Ajo shkrepje fotografike tërhoqi vëmendjen e një miku të David Bowie, i cili bëhet kalorësi i saj i ri. Ai i premton se do t’i prodhojë një disk, e çon në Shtetet e Bashkuara, regjistrojnë një shfaqje televizive, por albumi nuk e sheh kurrë dritën e diellit dhe marrëdhënia mes të dyve nuk përfundon mirë. Kokëfortë, Amanda gjen vetë një producent të ri, shkruan dhe regjistron albumin e saj të parë dhe suksesi nuk vonon. Në errësirën e rënies së tij, piktori me famë botërore do të vëzhgojë nga larg agimin e suksesit të një ylli të ri, në një version disko-surrealist të “A Star Is Born”. I dobësuar nga moshja dhe sëmundjet, Dalí bëhet gjithnjë e më shumë pre e marrëveshjeve të dyshimta të bashkëpunëtorëve të tij të rinj: Gala tani është shumë e vjetër dhe e sëmurë për të marrë përsipër rolin e gruas, nënës, muzës, menaxheres. Teksa hidhej nga një turne në tjetrin, Amanda kthehej shpesh herë për të vizituar artistin, por situata bëhej gjithnjë e më e vështirë. Gala vdiq në 1982. Dalí e ndoqi shtatë vjet më vonë, në 1989, i izoluar nga të gjithë në shtëpinë-mauzoleum në Figueres.

Për Amandën do të ketë dashuri të tjera, shumë suksese dhe po aq dhimbje. Por, marrëdhënia e saj me Dalin, e padurueshme në publik, e thellë dhe e menduar privatisht, vazhdoi të përfaqësonte për të një pikë të fortë në edukimin e saj si grua dhe si artiste: një përrallë ku të gjitha rregullat u përmbysën. Rolet u përmbysën. Edhe sot, për shumëkënd, historia e Amanda Lear-it ishte historia e një princi që u bë princeshë, kur në realitet është më shumë ajo e një princeshe, e cila, larg ndrikullës së saj të zanave apo xhindit të saj ekscentrik të llambës ishte në gjendje të gjente identitetin e vet duke dalë nga traumat e çmendurisë surrealistike për të përqafuar, në rolin e një “kalorësi krenar”, një normalitet të ri shumë personal. ((Lorenzo Peroni) “Si një roman: Amanda Lear dhe Salvador Dalí”)

Në shqip: Rielna PAJA

“DIKTATORI I MADH”, KUR ARTI GUXOI TË QESHË ME FRIKËN

Në atë kohë, kur Europa dridhej nën çizmet e nazizmit dhe frika kishte zëvendësuar fjalën e lirë, Çarli Çaplini ngriti zërin e artit si mburojë të njeriut të thjeshtë

Leonard VEIZI

Ka vepra që lindin për të argëtuar dhe ka të tjera që lindin për të zgjuar ndërgjegje. Më 15 tetor 1940, në një botë të rënë në errësirë, Çarli Çaplini solli “The Great Dictator” apo siç vjen në shqip: “Diktatori i Madh” – një komedi që guxoi të qeshë me vetë tiraninë. Në atë kohë, kur Europa dridhej nën çizmet e nazizmit dhe frika kishte zëvendësuar fjalën e lirë, Çaplini ngriti zërin e artit si mburojë të njeriut të thjeshtë.

Filmi doli në ekran në kulmin e Luftës së Dytë Botërore, kur propaganda fashiste kishte përpirë realitetin dhe artistët rrallë guxonin të flisnin. Çaplin – njeriu me bastun, kapelë dhe buzëqeshjen e heshtur – i vuri përballë botës dy fytyra: diktatorin Adenoid Hynkel, një karikaturë gjeniale e Hitlerit, dhe berberin hebre, simbolin e pafajësisë dhe dinjitetit njerëzor.

Kjo dyfishim nuk ishte vetëm zgjedhje artistike. Ishte një thirrje për reflektim: se brenda çdo diktatori mund të fshihet një njeri i frikësuar, dhe brenda çdo njeriu të thjeshtë – një shpirt i madh që refuzon të përkulet.

Në një epokë ku heshtja vlente më shumë se fjala, Çaplini zgjodhi të fliste me gjuhën e humorit. “Diktatori i Madh” nuk është një komedi në kuptimin klasik, është një pasqyrë e dhimbjes, e kthyer në ironi. Filmi e përdor humorin si mjet për t’i hequr frikën fuqinë.

Në këtë mënyrë, Çaplini e shndërroi artin në një akt rezistence.

Kritika e kohës u nda: disa e quajtën të pamatur, të tjerë gjenial. Por historia i dha të drejtë. Filmi u bë një nga kolonat morale të kinemasë së



shekullit XX dhe dëshmi se arti mund të jetë më i fortë se propaganda.

Në fund të filmit, Çaplini heq maskën e personazhit dhe flet si vetvetja. Fjalimi i tij – një lutje për paqe, për dashuri dhe për arsyen njerëzore – është ende një nga momentet më prekëse të historisë së kinemasë.

“Ne kemi nevojë për dashuri, jo për urrejtje. Ne kemi nevojë për mirësi, jo për cinizëm,” thotë ai, duke e kthyer ekranin në një tribunë universale të humanizmit.

Në atë çast, Çaplini nuk është më aktor, por profet i ndjeshmërisë njerëzore. Ai na kujton se edhe në errësirën më të thellë, njeriu mbetet i aftë të ndriçojë botën me buzëqeshjen e tij.

Sot, tetëdhjetë e pesë vjet pas premierës, “Diktatori i Madh” ruan një fuqi të papërkulur. Në kohën e propagandave të reja, manipulimeve dixhitale dhe kultit të pushtetit, filmi i Çaplini është një pasqyrë që na detyron të pyesim veten: a kemi mësuar diçka nga e shkuara?

Vepra mbetet një testament për rolin e artit – për aftësinë e tij për të folur kur të tjerët heshtin, për të qeshur kur frika sundon, dhe për të kujtuar se çdo epokë ka diktatorët e vet, por edhe njerëzit që guxojnë t’u thonë “jo”.

“Diktatori i Madh” është më shumë se një film – është një kujtesë e përrjetshme se, përballë tiranisë, njeriu nuk humbet asnjëherë të drejtën për të qeshur.

NUMRI I ARDHSHEM ME 1 DHJETOR

HEJZA

15 NËNTOR, 2025

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Rruga e Kaçanikut nr.208, Shkup, 1000